https://doi.org/10.26682/chjuod.2019.22.1.7

گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتی وكومەلناسی)، بپ 155-185، 2019

(ژمارەكا تايبەت)، سەنتەرێ ڤەكولينێن جينوسايدی، زانكويا دهوك

جينۆسايدی كوردو ئەمازيغ لەسەدەی بيستەمدا

"لێكۆڵينەوەيەكی مێژوويی بەراوردكاريی"

سەلام عەبدولكەريم عەبدولاّ وماجيد خەليل فەتاح

راگری كۆلێجی پەروەردەی زانستە مرۆڤايەتييەكان/ زانكۆی سلێمانی، هەرێمی كوردستان–عێراق

سەرۆكی بەشی مێژوو/كۆلێجی پەروەردەی زانستە مرۆڤايەتييەكان، زانكۆی سلێمانی، هەرێمی كوردستان–عێراق

(مێژوويا وەزامەنديا بەلاڤكرنێ: 30 كانوينائێكێ، 2019))

كليلی توێژينەوە:(كورد، ئەمازيغ، عەرەب، جينۆسايد، سەدەی بيسست).

پێشەكی

جينۆسايدی كوردو ئەمازيغ لەسەدەی بيستەمدا قڕكردنو سڕينەوەی ناسنامەی ئيتنیو نەتەوەيی بوو، جينۆسايدی دوو نەتەوەی خودان خاكو رەسەنی خۆيان بوون، جينۆسايدی دوونەتەوەی نێو پرۆسەی خەباتی رزگاريخوازی خۆيان بوون، بەلاّم پرسەكەيان لەو سەدەيەدا نەبووە پرسێكی نێونەتەوەيیو بەهەند وەرنەگيران، بەلّكو لەلايەن رژێمە بالاّدەستەكانی ئەو ولاّتانەی كە بەسەرياندا دابەشكراونو داگيريان كردوون هەموو جۆرەكانی جينۆسايدو پاكتاوی رەگەزیو نەژادیو كولتوریو ئابووريیو فەرهەنگيان دەرهەق كرا. بايەخی ئەم توێژينەوەيە وەك لێكۆڵينەوەيەكی بەراوردكاری خستنەڕوی خەباتی رزگاريخوازی هەردوو نەتەوەو شيكردنەوەی فۆرمەكانی جينۆسايدو دۆزينەوەی خالّی هاوبەشو ميكانيزمی ميتۆدی خەباتی ئازاديخوازانەی هەردوولايە، هاوكات دروستكردنی رايەلّەيەكی پێويستە بەپێودانگی زانستی بۆ ئەزموون وەرگرتنو ئاشنابوون بەشێوازەكانی خەباتی سياسیو مەدەنیو چەكداری هەردوولا. ئامانج لەم توێژينەوەيەدا بەزانستيكردنی لێكۆڵينەوەو شرۆڤی پشت هۆكارەكانی جينۆسايدی نەتەوەی كوردو ئەمازيغە لەمێژوودا.

لەم لێكۆڵينەوەيەدا ميتۆدی لێكۆڵينەوەی مێژوويیو ميتۆدی بەراوردكاری بەكارهاتووە، يەكەميان بۆ خستنەڕووی روداوە مێژووييەكانی تايبەت بەهەردوو نەتەوەی كوردو ئەمازيغو مێژووی جينۆسايدی دەرهەق بەم نەتەوانەو دواتريش باسكردن لەجولاّنەوەی نەتەوەيیو رزگاريخوازی كوردو ئەمازيغو شيكردنەوەو

لێکدانەوەیان، دووەمیشیان بەراوردی مێژووی کوردو ئەمازیغو جینۆسایدی پەیڕەوکراو لەدژیانو سیاسەتی حکومەتە عەرەبیەکان بەرامبەر بەو دوو نەتەوەیە.

گرفتی سەرەکی لەم توێژینەوەیەدا نەبوونی سەرچاوەی پێویستو توێژینەوەی زانستی پێویست لەسەر بەربەرو ئەمازیغەکان، بەتایبەتی زۆرترینی توێژینەوەکان بەزمانی عەرەبیو بەرۆحێکی شۆڤێنیانەوە دژ بەو نەتەوە نوسراون، بۆیە ئەستەم بوو بتوانین سەرچاوەی پێویستی بێلایەن لەو بارەوە دەستبخەین. لەرووی سەرچاوەوە دەستمان راگەیشتووە بەهەندێك سەرچاوەی زانستیو دروست، کە بەگشتی رەوشو زانیاری پێویستیان لەسەر ئەمازیغو خەباتی رزگاریخوازیو شێوازەکانی قڕکردنی ئەم دوو نەتەوە تێدا بوو. ناوەرۆكو پێکهاتەی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لەچوار تەوەری سەرەکی، باسی یەکەم وەك دەروازەیەك ئاشنابوونە بەچەمكو چوارچێوەوو فۆرمی جینۆسایدو ناساندنی. باسی دووەم لەدوو لقدا باس لەخەباتی رزگاریخوازی کوردو پاشان ئەمازیغ کراوە لەسەدەی رابردوودا. باسی سێهەمیش بریتییە لەخستنەرووی شێوەو شیکاری جینۆساید دەرهەق بەئەمازیغو نەتەوەی کورد. لەکۆتا باسیشدا هەوڵماندواە لەچەندین خاڵدا بەراوردی سیاسەتی جینۆسایدو نەتەوەی کوردو ئەمازیغ بکەین لەسەدەی بیستدا. بەم شێوەیە دەتوانین تا ئەندازەیەکی باش رەهەندی ئەکادیمیو زانستی لەم توێژینەوەیەدا هەڵبهنجێنینو کورتەیەکی پێویست سەبارەت بەم دوو نەتەوە بندەستە بخەینەڕوو.

(1-4) چەمكو چوارچێوەکانی جینۆساید لەسەدەی بیستەمدا

تاوەکو پێش ساڵی 1944، زاراوەیەك بەناوی جینۆساید بەکارنەدەهێنرا، بەڵام لەرووی ڕێو شوێنو پراکتیکەوە لەمێژووی مرۆڤایەتیدا جینۆساید ئەنجامدراوە، جینۆساید بەواتای قڕکردنی گرووپێك مرۆڤی دیاریکراو، بەمەبەستی سڕینەوەو لەنێوبردنی تەواوەتییان دێت. ئەم پێڕەوە بەبەرنامە بۆ سڕینەوەی ئەوانی تر لەمێژووی مرۆڤایەتیدا تایبەتمەندی دەوڵەتە فراوانخوازو ئیمپراتۆرییەتەکان بووە. مێژووی ئیمپراتۆریەتە دێرینەکانی رۆژهەڵاتو رۆژئاوا تەژیە بەسیاسەتی قڕکردنو لەناوبردن. سڕینەوەی نەژادەکان مۆرکی سیاسەتی ئیمپریالیزمی کۆن بووە. دۆزینەوەی دنیای نوێ لەوانە ئەمریکاو ئوستراليا لەدەرهاويشتەيدا کەلتورو نەژادو مرۆڤی رەسەنی ئەو کیشوەرانەی برییەوە. کوشتاری فەرەنسییەکان لەجەزائیر(1830–1962). قڕکردنی ئەرمە، قڕکردنی ئۆکرانییەکان، قڕکردنی کەمبۆدییەکان، رواندییەکان، بۆسنیەکان.جەنگە جیهانییەکانی یەکەمو دووەم بەتەواوی مێژووی هاوچەرخو

سەدەی بيستەمی گرێدایەوە بەسیاسەتی قڕكردنی رابردووی مرۆڤەوە.[1]

برەوی چەمكی جینۆساید لەمێژووی نوێدا بەچەند قۆناغێك شوێنی بووەتەوە، هەوڵجار (رافايل ليمكين) ئەم چەمكەی بەكارهێنا، پاش ئەوەی ئەڵمانیاو لەكۆمەڵەی نەتەوەكان كشايەوە لەساڵی1933 ، هاوكات لەكۆنگرەی یاسای نێونەتەوەیی لەمەدرید رافایل پێشنیاری دەستەواژەی جینۆسایدی كرد تاوەكو رێوشوێنی نێونەتەوەیی بۆ پاراستنی كۆمەڵەو نەتەوەكان بێتە ئاراوە، بەڵام پێشنیازەكەی پشتیوانی نەكرا.[2] بۆیە لەساڵی 1944 رافایل لیمكین (1900-1959)،[3] كەپارێزەرێكی جوولەكەی پوڵەندی بوو هەستا بەبەكارهێنانی زاراوەی جینۆساید (genocide)، ناوبراو وشەی (gino) ی یۆنانی، كە واتای نەژادو ئیتنو بنەماڵەو خێڵێكی هاوخوێن دەدات لەگەڵ وشەی (cide) ی لاتینی لێكدا كە بەواتای كوشتن دێت. داتاشینی ئەم وشە لێكدراوە لەهەمبەر سیاسەتی بەرنامە دارێژراوی نازیەكان هات، كە دژ بەنەتەوەی جووی ئەوروپا گیرابوویەبەر.[4] چونكە نازییەكان كوشتاری بەكۆمەڵیان بۆ لەنێوبردنی جووەكانی ئەوروپا گرتە بەر، كە رووداوەكان بەهۆڵەكۆست ناسراون. هەروەها هەوڵی كوشتنی بەكۆمەڵی قەرەجەكانی رۆمایان دەدا لەئەوروپا، جگە لەوەی پاكتاوی جەستەیی چینە باڵادەستەكانیان دەكرد لەپۆڵەنداو لەیەكێتی سۆڤیەتدا. بۆیە بۆ یەكەمجار دادگای سەربازی نێونەتەوەیی لەنۆرمبرج لە(20-11-1945) لەئۆكتۆبەری 1946 لەدادگایی 22 كەس لەبەرپرسانی نازی ئەڵمانی وشەی جینۆسایدیان بەكارهێنا.[5] جینۆساید بریتییە لەسیاسەتی رێكخراوەیی قڕكردنی بەكۆمەڵ، ئەم سیاسەتە رێكخراوەییە حكومەتەكان بەبەرنامە پێڕەوی دەكەنو دەرهەق بەكۆمەڵێكی ئیتنیو مەزهەبیو ئایینیو سیاسیی ئەنجامدەدرێت. سیاسەتێكی وەها بەفەرمی وەكو تاوانێكی نێونەتەوەیی شوێنی كراوەتەوە.[6] لەدەستپێكی دروستبوونی رێكخراوی نەتەوە یەكگرتووەكاندا، رافائیل رۆڵێكی گەورەی گێڕاو بینی لەچەسپاندنی دەستەواژەی جینۆساید، ئەمە لەكاتێكدا بوو كە لەسەر ئاستی دنیاو دیدارو كۆبوونەوەی دەوڵەتانو شاندەكانیان، وتووێژی گەرمیان بوو، لەبارەی دۆزینەوەی دەستەواژەیەك بۆ تاوانی كۆمەڵكوژییەكان. ئەوە بوو لە8ی دیسامبەری 1948 بەكۆی گشتی دەنگ دەقی رێككەوتننامەكە لەرێكخراوی نەتەوە یەكگرتووەكان قبوڵ كرا، كە بوە بنەمایەك بۆ قەدەغەكردنو لێپرسینەوە لەگەڵ بكەرو ئەنجامدەرانی تاوانی جینۆساید، كە لە(1/12/ 1951) چووە بواری جێبەجێكردنەوە، رافائیلیش بەم رێككەوتنو بڕیارە سەركەوتنێكی گەورەی تۆمار كرد.[7]

لەئێستادا جینۆساید لەكارنامەی نێونەتەوەییدا وەكو تاوانێكی نێونەتەوەیی دەرهەق بەرەگەزی مرۆڤ هەژماردەكرێت، كە ترسناكترین سیاسەتە دژ بەمرۆڤبوونو ئازادیو مافی مرۆڤەكان. لەدێسەمبەری 1948 دا رێكەوتنێكی نێونەتەوەیی دژ بەتاوانی جینۆساید هاتەئاراوەو لەو رێكەوتنەدا بۆ رێگریكردن لەجینۆساید هەستان بەدیاریكردنی سنورێك بۆ نەهێشتنی ئەم تاوانە، بۆیە لەم خالأنەی خوارەوەدا ناسنامەی جینۆسایدیان دیاریكرد:

1. پراكتیكی قڕكردنی رەگەزی مرۆڤ.
2. رێكەوتنو پلان بۆ قڕكردنی مرۆڤ.
3. هاندانی راستەوخۆو ئاشكرا بۆ زەمینەسازی جینۆساید.
4. دەستپێكردنی قڕكردنی مرۆڤ
5. بەشداری لەپرۆژەی قڕكردنی مرۆڤدا. [8]

دیارە كەمینەو نەتەوەكان رێوشوێنیان بۆ گیراوەتە بەر بۆ ئەوەی سەربەخۆ بنو مافیان هەبێت، بەلأم ئەوەی زەمینەی جینۆسایدی رەخساندووە، ئەو حكومەتانەن، كە شوێنیان بۆ ئەو بڕگانەی مافی مرۆڤ نەهێشتۆتەوەو دەیانەوێ جینۆسایدی شاراوە دەرهەق بەبندەستەكانیان پەیڕەو بكەن. مافی بڕیاردانی چارەنوس وەك بیروباوەڕێكی بنچینەیی لەیاسای نێونەتەوەیی نوێدا چەسپاوە، لێرەوە چەندین شێوازی رەواو یاسایی بۆ بەدەستهێنانی ئەو مافە شوێنی بۆتەوە، ئەم شێوازانە مافی گەلانی بندەستی داگیركەرو داگیركراوەكانن، مافی ئەوانەن كە جیاوازی رەگەزیو زەوتكردنی تایبەتمەندی نەتەوەییان دەرهەق دەكرێت، لەنێو یاساكاندا شێوازی ئاشتی بەڕەوا بینراوە، بۆ نموونە راپرسی پاشتریش شێوازی خەباتی چەكداریی بژاردەی دووەمی پاش شكستهێنانی چارەسەریی ئاشتی بەڕەوا دەبینرێت. بەلگەنامەی مافی بڕیاردانی چارەنوس لەكارنامەی زۆرێك لەو رێكخراوو كۆمەلە هەرێمیو نێونەتەوەییانەدا شوێنی كراوەتەوە، بۆ نموونە بەلگەنامەی ئەفەریقا بۆ مافەكانی مرۆڤو گەلان ، بۆنموونە لەمادەی 20 بەلگەنامەكەدا هاتووە هەمو گەلێكی بندەست مافی رەوای خۆیەتی هەر شێوازێك بگرێتەبەر بەرەو سەربەخۆییو رزگاریی. هەروەها مافیان هەیە هانا بۆ ولأتانی دەرێو گشت كۆمەكو پشتیوانییەك بەرن. ئەم بەلگەنامەیە لەسالی 1981 لەنیرۆبی پێتەختی كینیا واژۆ كرا. هاوكات لەمادەی 19 دا هاتووە كە بۆ هیچ نەتەوەیەك هیچ پاساوێك نییە تا هەژموونی بەسەر نەتەوەیەكی تردا بسەپێنێت. هەروەها لەبەلگەنامەی كۆمەلەی ولأتانی عەرەبیشدا سەرنج لەمافی بڕیاردانی چارەنوسی نەتەوەكان دراوە، بەلأم لەچاو بەلگەنامەی نەتەوەیەكگرتووەكانو ولأتانی ئەفریقیدا لاوازە، چونكە هەلومەرجی ئەوان لەكاتێكدا بووە، كە بۆخۆیان لەرەوشێكی ناهەمواردا بوون، ئەوان

داكۆكیـــان لـــەوە كردۆتـــەوە، كـــەنابێت دژ بەسیـــــتەمی فـــەرمانڕەوایی ولاَتـــانی عـــەرەبی هەلَوێست وەربگیرێت، بەڕوونی مـافی بڕیـاردان وەختێك لەبڕیاری (5036) دا دراوە، وەختێـك كۆبوونـەوەی نائاسـایی كۆمەلَەكـە لـە1990 دا گرێدرا پەیوەست بەداگیركردنی كوەیت لەلایـەن عێراقەوە، لەوێدا كۆمەلَەكە داگیركردنی عێراقـی بەوە دایـە دوواوە، كـە لـەگـەلَ مـافی بڕیـاردانی چارەنوسـی نەتـەوەكان یەكناگرێتـەوە. دواتـریش وەختێـك لـەدەسـتپێكی نەوەدەكانـدا یەمەنـەكان یەكیانگرت، ئیدی لە1994 دا خەباتی چەكداریی بۆ جیابوونەوەی باشور لەباكور دەستپێكرد، بەلاَم كۆمەلَەی ولاَتانی عەرەبی پاراسـتنی یەكپارچـەیی یەمەنیان بەهەند وەرگرتو توخنی مافی بڕیاردانی چارەنوسی خەلَكی یەمەن نەكەوتن.

نەتەوەیەكگرتووەكانو ولاَتانی زلهێـزو خـودی كۆمەلَەو رێكخراوە هەرێمییەكان لەهەندێك پرسی تایبەتـدا رۆلَیـان بینیـوە، كـە مـافی بڕیـاردانی نەتەوەكان مسـۆگەر بكـەن، بۆنموونـە كۆمەلَـەی نەتـەوەكان تـەیموری رۆژهـەلاَتیان لـەداگیركاریی ئەندەنوسیا هێنایە دەرێ، ئـەوان لەسـالَی 1975 وە جـــەنگی چـــەكدارییان دەكـــرد، لـــە22ی دێسەمبەری 1976 دا ئەنجومەنی ئاسایش بڕیـاری دا گەلی تەیمور مافی بڕیاردانی چارەنوسـی هەیـەو بڕیاری 384 دەركردو داوای پاشەكشـەی هێـزە ئەندەنوسـییەكانیانكردو داوایـانكرد پورتوگـالَ هاوكارییان بكات بۆ ئەو پرسە. ئەم رێو شـوێنانە بەردەوام بوون تا لە2002 دا توانیان سەربەخۆیی بەدەستبهێنن. لەهەرێمی كۆسۆڤۆش بەهەمان شێوە نەتەوەیـەكگرتوەوكان رۆلَـی یەكلاكـەرەوەیان هەبوو تا لـە2008 دا گەیشـتن بەئـەنجام.[9] لـەم رەهەنـــدەوە تێدەگـــەین، كـــە بەنـــدو بـــاوە نێونەتەوەییەكان گەلێ پرسی هەستیاری نەتـەوەیی‌و مافی رەوای لـەپێناو رەوایـەتی بەرژەوەنـدخوازیی خۆیانـــدا پشتگوێخســـتووەو لـــەنوێترین یاســـا نێونەتەوەییەكانی جیهانیشـدا شـوێنیان ناكەنـەوە، بۆنموونـــە پرســـی نەتـــەوەو كەمینـــە ئاینییـــە موســـلَمانەكانی رۆژهـــەلاَتی نـــاوین، لەگـــەلَ بانگەشەی بەدیموكراتیزەكردنی نێوچەكەدا هێشـتا پایمالَە، گرنگترینی ئەو پرسـانەش بـریتین لەپرسـی نەتەوەی كوردو ئاینزاكانی ناوچەكەو ناهاوسەنگی لەدەسەلاَتداریی كەمینەیـەك بەسـەر زۆرینەیەكـدا وەك لەسـوریاو بـەحرەین، یـاخود چەوسـانەوەی كەمینـــەكان وەك لەســـعودیەو هتـــد. دیـــارە لەرێكـــەوتنی نێونەتەوەییـــدا چـــوار كۆمـــەلَ دیاریكراون، كـە لـەنێوبردنیان وەكـو جینۆسـاید شـوێنیكراوەتەوە، لەوانـە كۆمـەلَی نەتـەوەیی، رەگەزی، ئیتنی، ئایینی. تاوەكو ئێستاش لەدادگای دادی نێودەولَەتیـدا وەكـو جینۆسـاید چـەند دۆسیەیەك كاریان لەسەر كراوە لەوانە: دادگـای تاوانـەكانی جـەنگ سـەبارەت بەیۆگسـلافیای پێشوو، دادگای تاوانەكانی جەنگ لەرواندا، لـەم

دوواییانەیشدا سەبارەت بەبۆرما دادگای تاوانەكان دۆسیەی تایبەتی كردەوە. بۆنموونە: سەبارەت بەیۆگسلافیا ئەنجومەنی ئاسایش بڕیاری (808)ی ساڵی 1993ی دەركرد بۆ لێپێچینەوە لەئەنجامدەرانی جینۆساید. هەروەها لەئەنجومەنی ئاسایش بڕیاری (955)ی لەساڵی 1994 سەبارەت بەرواندا دەركرد.[10]

لێرەدا ئاماژە بەچەند نموونەیەك لەو تاوانانەی جەنگ دەدەین، كە لەسەدەی بیستەمدا ئەنجامدراونو كۆمەڵگەی نێونەتەوەیی بەجینۆساید هەژماری كردوون. لەیوگسلافیاداو لەشاری هامبارینی موسڵمان نشین، قڕكردنی 1000 موسڵمان، لە(1992/5/23)، لە(1992/5/26) لەسێدارەدانی پێنج هەزار موسڵمان لەگوندی كوزاراك. لەشاری فیشكراد سربەكان هەستاون بەبۆردومانی شارەكەو پاشان 400 كەسیان سەربڕیوە. لەشاری سەرایڤۆ ڕۆژانە 40 كەسیان كوشتووەو لەمیانی (1992/4/5) تا (1992/6/23) توانیویانە 40000 كەس بكوژن، كە 30000 بەكۆمەڵ كوشتوون.[11] هەر لەسەدەی بیستەمدا قڕكردنی فەلەستینییەكان لەلایەن ئیسرائیلەوە بووەتە بەشێك لەبابەتی توێژینەوەكانو لەچەندین قۆناغی دیاریكراویشدا بەهەوڵی كۆمەڵی وڵاتانی عەرەبی بووەتە باسو خواسی دادگای نێونەتەوەیی. بۆنموونە: لە(31ی دێسەمبەری 1947) كوشتاری (بلدە شیح) كە تێیدا 600 ژنو پیاویان بەكۆمەڵ كوشت. هەروەها كوشتاری گوندی (سەع سەع) لەشاری جەلیل لە(1948/2/14) كە دەیان خانویان بەسەر خەڵكی فەلەستینیدا رووخاندو بوون بەژێرەوەو 360 كەسیان كوشت. هەروەها كوشتاری گوندی (ابو شوشە) لە(1948/5/14) توانیان بەدەیان ژنو منال پێكەوە بكوژن، هەروەها كوشتاری (اللد) لە(11ی ئەیلولی 1948) تێیدا سەدان فەلەستینی پێكەوە كوژران. كوشتاری سەبراو شاتێلا لە(16 دێسەمبەری 1982) لەماوەی 36 كاتژمێرداو بەرێبەرایەتی ئاریێل شارۆن تێیدا 3500 فەلەستینی كوژران. هەروەها كوشتاری مزگەوتی ئەقسا لە(18ی ئۆكتۆبەری 1990) دەیان فەلەستینی كوژران، كوشتاری حەرەمی ئیبراهیمیش بەهەمان شێوە لە(25/ 1994/4) بەدەیانكەس كوژران. ئیسرائیل تەنها لەفەلەستیندا كۆمەڵكوژی نەكردووە، بەڵكو دیارترین كوشتاری دژ بەهێزەكانی ئاشتی پارێز بوو لەباشوری لوبنان، كە بەكوشتاری (قانا) ناودەبرێت لە(1996/4/18)، تێیدا 160 هاوڵاتی سڤیلی فەلەستینیو لوبنانی كوژران.[12] لەراستیدا بەگوێرەی تیۆرە نوێیەكانی جینۆساید لەئێستادا جینۆسایدی شاراوە كاریگەرترین جۆری جینۆسایدە دژ بەكەمینەو نەتەوەكان، بەتایبەتی لەرۆژهەڵاتدا جێبەجێ دەكرێت. تیۆرە هاوچەرخەكان جینۆسایدی

شاراوە بەترسناكترین دەزانن، چونكە نەتەوە سەردەستەكانو حكومەتە بالادەستەكان پرۆسەی هێواشو شاراوەیان لەهەمبەر مرۆڤگەلێكی ئیتنیو ئایینی دەست داوەتێ، كە هێشتا نەبوونەتە دۆسیەو نەبوونەتە پرسێك، كە بەدوواداچوونی لەبارەوە بكرێتو وەكو دۆسیەیەكی نێونەتەوەیی شوێنی نەكراوەتەوە، گرنگترینی فۆرمی جینۆسایدی شاراوە دەرهەق بەنەتەوەی كوردو ئەمازیغ وەكو دوو گەلی رۆژهەلات لەم توێژینەوەیەدا دەخرێتەڕوو، كە هێشتا وەكو پێویست لەبەندوباوی نێونەتەوەییدا شوێنیان نەكراوەتەوە، لەكاتێكدا كە نەتەوەی بەرینو بەرفروانی كیشوەرەكانی رۆژهەلاتو ئاسیاو باكوری ئەفەریقان، لەبەرئەوەی هێشتا خودانی قەوارەی سیاسیو سەربەخۆیی نین. لەلایەكی ترەوە تیۆرە هاوچەرخەكان نەزمی جینۆساید تەنها لەفۆرمی قڕكردنی فیزیكیدا نابیننەوە، بەلكو لەئێستادا تیۆری ناساندنی جینۆساید فراوانتر لێی دەڕوانرێت، بۆنموونە ئەم فۆرمانەی جینۆساید دیارترینی شێوازەكانی قڕكردنن كە بریتین لە:

1. جینۆسایدی فیزیكیی: بریتییە لە لەنێوبردنی بوونی جەستەییو كوشتنی مرۆڤ گەلێك لەسەر بنەمای ئەوەی سەر بەنەتەوەو مەزهەبو رەچەلەكو بازنەیەكی سیاسیو باوەڕێكی دیاریكراوە.

2.جینۆسایدی بایەلۆژیی: واتە زەمینەسازی بۆ گەشەو زۆربوونو بەرتەسككردنەوەی رێژەی گروپێكی دیاریكراو.

3. جینۆسایدی فەرهەنگیی: واتە بندەستكردنی كەلتورو زمانو شێواندنی مێژوو بنەما كۆمەلایەتییە باوەكانو نەریتی نەتەوەو گروپێكی دیاریكراو لەنێودانی ژیارو شارستانییەتو مۆركی نەتەوەییان.

4. جینۆسایدی ئابووریی: واتە بەتالانبردنو كوێركردنەوەی بنەما ئابوورییەكانی نەتەوەو گروپێكی دیاریكراوو زەوتكردنی مافە ئابورییەكانی گروپێك، كە لەراستیدا بۆخۆیان خاوەنی ئەو بنەما ئابوورییەن، لێرەوە ئەو دانیشتوانە بەهۆی وشككردن یان دەستبەسەراگرتنی بنەما ئابوریەكانیان هەلدەكەنرێنو برسیدەكرێن.[13]

(4.2) جولانەوەی رزگاریخوازی كوردو ئەمازیغ لەسەدەی بیستەمدا

یەكەم- سەرنجێكی گشتی لەسەر جولانەوەی رزگاریخوازی كورد لەسەدەی بیستەمدا

نەتەوەی كورد لەسەدەی بیستەمدا وەكو هەموو نەتەوە بندەستەكانی ژێر دەسەلاتی عوسمانی لەخەباتی رزگاریخوازیدا بوو، دەیویست لەچوارچێوەی گۆڕانكارییەكانی ئەو قۆناغەداو لەسەر بنەمای ئەم جاڕنامە جیهانییانەدا بەمافەكانی خۆی بگات. دەستپێكی ستایشكردنی مافی مرۆڤو پیاهەلدانی مرۆڤسالاری لەگەلێ سەركەوتنی

شۆڕشی سۆسیالیستیدا لەروسیای قەیسەری لەساڵی 1917 دا دەستپێدەكات. راستەوخۆ دەسەڵاتداریێتی نوێی سۆڤییەت بنەمای مافی بڕیاردانی چارەنوسی نەتەوەكان لە15ی تشرینی دووەمی 1917 دا بلاّودەكاتەوە . لەراگەیەنراوەكەدا هاتووەك راگەیاندنی مافەكانی گەلانی روسیا، مافی دیاریكردنی چارەنوسی لەخۆگرتووە، بەشێوەیەك مافی سەربەخۆژیانو دەوڵەتی سەربەخۆشی لەخۆدا بەرجەستەكرد . خودی لینین (1780–1924) لێنەوی تاوەكو لەهەوڵێن دەستوری بڕیارلێدراودا 1918 شوێنی ئەو راگەیەنراوەی كردەوە. ئەوان لەم پرەنسیپەدا پشتبەستوو بوون بەكۆنگرەی لەندەنی 1896، كە پێشتر ئومەمییەتی كۆمۆنیزمیان تێدا چەسپاندبوو، لەوێوە بناغەیەكیان بۆ بڕیاردان لەمافی چارەی خۆنوسین دانابوو. لێرەداو لەروانگەی لینیندا بڕیاردان لەمافی چارەنوسی گەلان بەواتای مافی نەتەوەكان دەهات بۆ سەربەخۆیی، ئەوە لەرووە سیاسییەكەوە، واتە مافی جیابونەوەی نەتەوەیەكی بندەست، نەتەوەیەك كە لەسایەی نەتەوەیەكی بالاّدەستدا دوچاری پلیشانەوەو پوكانەوە دێت. ئیدی ئەوە باوەڕێك بوو دەبوو هەموو پارتە كۆمۆنیستەو كرێكارییەكان پێوەی پابەندبن، هەموو ئەو پارتانەی كە نەیاری چەوسانەوەو داگیركەرنو باوەڕیان بەئومەمییەت هەیە.[14] وەختێك لەجەنگی جیهانی یەكەمدا (1914–1918) ولاّتانی ئیمپریالیزم سەركەوتن بەسەر قەڵەمڕەوی سیاسی عوسمانیو نەمساوییەكاندا، ئەوێ دەمێ سەرۆكی ئەمەریكا ودرۆ ولسن (1856–1924) راگەیەنراوێكی دەركرد، ئەو راگەیەنراوە بەڵگەنامەیەكی 14 خاڵی بوونو لەخاڵی دەیەمدا بەئاشكرا بڕیاردانی مافی چارەی خۆنوسینی نەتەوە بندەستەكانی خستبووەڕوو، هاوكات ئەو بەندانەی رەوانەی كۆمەڵەی نەتەوەكان كردو جەختی لەبارەی بەڕێوە چوونی كردەوە. دیارە هەر لەدەستپێكدا خودی كۆمەڵەی نەتەوەكان پێشێلی ئەو بەندانەی كرد، چونكە لەهەمانكاتدا رەزامەندییان لەسەر ئینتیدابی ئەو نەتەوانە نیشاندا بەتایبەتی ئەو نەتەوانەی، كە لەرەوشی پێگەیشتنو لەسەرپێخۆڕاوەستاندا بوون.

لەجەنگی جیهانی یەكەمدا هاوپەیمانان دژی توركیا لەجەنگدا بوون، ئەوان لەرەفتاری عوسمانییەكان دژ بەئەرمەنو یۆنانییەكانو كەمایەتییە ئاینییەكان نیگەران بوون. ئەوەبوو لەپاش جەنگ بوونە پشتیوانی ئەرمەنیو یۆنانییەكانو نەتەوەی كوردیش لەوابەستەبوونیان بەئایینەوە سزادران.[15] دواجار چارەنوسی ئەرمەنو كورد وەك دوو نەتەوەی زیانباری دوای جەنگ تەنها ئایینو بەرژەوەندیی زلهێزان یەكلایی دەكردەوە.[16] هەم لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو لەسەردەمی ئیتحادییەكان

بەتايبەتی ساڵی(1915) فەرمانی کوشتنو وەدەرنانی ئەرمەنییەکان دراو ئەرمەنیەکان ئەرمینیای رۆژئاوایان لەدەستداو 350 هەزار ئەرمەنی بەرەو ئەرمینیای رۆژهەڵاتو قەوقاز دەرکران. [17] لەپاش جەنگیش کەمالییەکان پەلاماری ئەرمینیای رۆژهەڵاتیان داو جارێکی تر پاکسازییان ئەنجامدا. ئەرمەنییەکان بەپشتیوانی هاوپەیمانان لە(28/ 5/ 1918) ئەنجومەنی نەتەوەییان هەبوو، لە20ی یەنایەردا کۆماری ئەرمینیا بوو بەئەمری واقیعو بەفەرمی ناسێنرا. لە(1920/8/10) لەپەیمانی سیڤەردا و لەمادەی 88 دا دان بەسەربەخۆیی ئەرمینیادا نرا. [18] لەبەرامبەرداو لەپاش جەنگی جیهانی دووەم نەتەوەی کورد پەرتکراو سیاسەتی ئیمپریالیستی کوردی لەئەرمەن جیاکردەوە. نەتەوەی کورد نەك ئەزموونی ئیمپریالیزمی خۆرئاوا، بەڵکو لەدەستپێکی چێبوونی جەمسەرە نەیارەکەی ئەوانیش پەیامی خۆی گەیاندە کۆمۆنیزمو پێشەنگی پاڵەو کرێکارانو چەوساوەکانی جیهان، نامەکانی شێخ مەحموود بۆ لینین، بەتایبەتی نامە بەناوبانگەکەی بۆ کونسوڵی روسیا لەتەوریز ئەو راستیەمان بۆ دوپاتدەکاتەوە، کە سۆڤیەت قۆناغێکی تری بندەستکردنی کورد بوو، لەبەرامبەردا دەستێکی بنباڵی ئەرمەنەکان بوو. شێخ مەحمود لەنامەکەیدا دەنوسێ:"ساڵی 1917 دنیا دەنگی ئازادی راستەقینەی گوێ لێبوو، زانی گەلەکەتان لەچنگی تاوانباران رزگاری بووە، هەموو گەلانو نەتەوەکان شادمان بوون". هەروەها دەنوسێ:"ئەمرۆ گەلی کوردستان دەستی یارمەتی بۆلای ئێوە درێژ دەکاتو ئاواتەخوازە لەگەڵتان دۆستایەتی بکا، لانی کەم هیوامان هەیە کە گەلی کورد بەمافە رەواکانی دەگات". هەروەها دەنوسێ:" ئێوە دەزانن گەلی کورد لەباشوور لەکێ راپەڕیوە، دەزانن هەڵوێستی وڵاتانی دراوسێ بەرامبەر بەم چەشنە مەسەلانە چیە، بڕوامان وایە ئێوە پشتیوانی ئێمەنو گەلی کورد پێی وایە روسیا رۆژهەڵات رزگار دەکات". بەڵام هیچکام لەو نامانەی شێخ مەحمود وەڵامیان نەبوو. [19] لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە شکستی شۆڕشەکانی ڕابردووی کوردو کاریگەریی هزری نەتەوایەتی خۆرئاواو ستەمی عوسمانییەکان بایسی ئەوە بوون کورد ڕوو لەکاری ڕێکخستنو رێکخراوەیی بنێت. ژیانی پارتایەتی سەربەخۆی کوردیی وەك قۆناغێکی نوێ لەخەباتی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد، بەدامەرزاندنی جەمعیەتی تەعاونو تەرەقی کورد لە(2ی تشرینی یەکەمی 1908) دا دەستی پێکرد. [20]

دەتوانین بڵێین جیاوازی سیاسیی بوو بەهۆی نەبوونی پرۆژەیەکی کارا بۆ رزگاری نەتەوەیی کورد لەو قۆناغەدا. پاش ئەوەی بزووتنەوەی کەمالیزم بەتوندی رووبەڕووی هزری نەتەوایەتیی کورد بووەوە، لەکاردانەوەی ئەو رەوشەدا

جولانەوەی كورد دەستی دایە چەندین شۆڕشی كلاسیكی لەوانە شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانو شۆڕشی ئارارت 1927، شۆڕشی سەیدرەزای دەرسیمی 1938، لەباشوورو رۆژهەلاتی كوردستانیش شۆڕشەكانی شێخ مەحمودو سمكۆی شكاك. ئیدی ئەم نەزمە لەپاش جەنگی جیهنی دووەم جولانەوەی كورد وەك بزاڤێكی نەتەوەییو رزگاریخوازی چووە قۆناغێكی نوێوە، شكستی كۆماری مەهاباد لە18ی كانونی یەكەم 1946دا، كاردانەوەی تراژیدیی لەسەر جوولانەوەی نەتەوایەتی هەموو كوردستان هەبوو، بەلام ئەزموونی كۆماری مەهابادو بەرەنگاریی نەتەوەپەروەرانی باشووری كوردستان دژی دەسەلاتە هەرێمییەكان، ماناو ناوەرۆكێكی نەتەوایەتیی مەزنی لەلای هەستو هۆشی كورد لەباكووری كوردستان دەگەیاند. هەموو ئەوانە ڕووداوگەلێكی مەزن بوونو ئیلهامبەخشی ناسیۆنالیستیی بوون لەباكووری كوردستانو باشوورو رۆژئاوای كوردستاندا.[21] پاش ئەوەی نەتەوە بالادەستەكانی عەرەبو توركو فارس بوونە خودانی دەسەلاتێكی سیكۆلارو ستەمكار، ئیدی بەهەماهەنگی لەپاش جەنگی جیهانی دووەم كاریان دەكرد بۆ سەركوتكردنی جولانەوەی رزگاریخوازی كورد. لەباشوردا پارتی دیموكراتی كوردستانی ئێراق لەشەستەكانەوە دەستی دایە شۆڕشی چەكداریی بەرێبەرایەتی مەلا مستەفای بارزانی، لەباكوریشدا كاری پارتایەتی بەنهێنی مایەوە تاوەكو پارتی كرێكارانی كوردستان لە1984 دا خەباتی چەكداری راگەیاند. لەرۆژهەلاتی كوردستانیشدا لەروخانی كۆماری كوردستان لەمهابادەوە 1947 تاوەكو ئێستا خەباتی پارتایەتی نهێنیو سیاسییو پارتیزانی بەردەوامە. ئێستا لەپاش راپەڕینی 1991 لەباشووری كوردستان هەرێمێكی یاسایی لەچوارچێوەی ئێراقی فیدراڵدا بوونی هەیەو هێشتا بەتەواوەتی هەموو باشوری كوردستان بەمافە نەتەوەییەكانی خۆی نەگەیشتووە، لەخۆرئاوای كوردستانیشدا لەپاش بەهاری عەرەبی 2011 كوردەكان توانیویانە بەشێك لەخۆرئاوای كوردستان بەڕێوەبەرن، بەلام هێشتا لەژێر هەڕەشەی توركیاو سوریاو گروپە تیرۆریستییەكاندان. باكوری كوردستانیش خەباتی سیاسییو رێپێدراویان هەیەو چالاكی پەرلەمانیان بەردەوامە، بەلام دۆزی نەتەوەیی كورد لەئاستێكدایە هێشتا پارتی كرێكارانی كوردستان لەقۆناغی خەباتی چەكداریدایەو دیارترین سەركردەیان لەزیندانەكانی توركیادایە. رۆژهەلاتی كوردستان هێشتا مافی خۆبەڕێوەبەریان نییەو لەقۆناغێكی ترسناكی سیستەماتیكی چەوسانەوەو جینۆسایدی كلتوریو ئابوریو فەرهەنگیدان. دیارە باشووری كوردستان نێوچەیەكی كلۆمدراوە لەلایەن دراوسێكانییەوە، هەمیشە هەستی فشارو

گەمارۆی لەلا زيندوو بووە. لەهەمان كاتيشدا جەنگی نێوان پەكەكەو توركيا پاش دوو ساڵی تەواو لەهێوری دەستی پێكردووەتەوە. پەكەكەش جەمسەرێكی ديكەی كوردەكانە، كە لەنێو توركيادا دارای ئەجێندای خۆيەتی. توركيا نيگەرانی هەژموونی پەكەكەيە لەبەشێكی گەورەی كوردستانی سورياداو دەترسێ شوێنەواری لەسەر كوردانی خۆی هەبێت. وەلێ زاڵی پارتی ديموكراتی كوردستان لەهەرێمی باشووری كوردستاندا، خەياڵی توركيای لەهەمبەر مەترسييەكانی پەكەكە تەختكردووە. ديارە پەكەكە لەنێوچە سنوورييەكانی باشووری كوردستان جێگير بوون.[22] هاوكات ئەگەر دەوڵەتی كوردی ئەستەميش نەبێت، ئەوا ژيان تێيدا سەختو دژوار دەبێت، چونكە لەسەر سامانە سروشتييەكانو لەسەر ناوچەی جێ ناكۆكو لەسەر دابەشكردنی ئاو كێشەكان فرە فرەن، ئاخۆ لەو كاتەدا كاردانەوەی توركياو ئێرانيش چلۆن دەبێت؟ هەموو ئەوانە پرس گەلێكی چاوەڕوان كراون، رەنگە لەرەوشێكی لەو جۆرەدا توركياو ئێران بۆ گۆڕينی هەڵوێستيان پەنا ببەنە بەر كوردی باشوور تاوەكو هاوكاريان بێت لەسەركوتو بندەستكردنی كوردەكانی خۆياندا.

دووەم: جوڵانەوەی رزگاریخوازی نەتەوەی ئەمازيغ

پرسی ناسنامەی نەتەوەيی ئەمازيغەكان (berberie) لەباكوری ئەفريقا، پرسێكی ترسناكو تەژييە لەپلانو هەوڵدان بۆ شێواندنو شاردنەوەی. ئەمازيغەكان نەتەوەيەكی رەسەنو دێرينن و لەوڵاتانی عەرەبی باكوری ئەفريقادا نيشتەجێن. لەسەردەمی فتوحاتی ئيسلاميدا ئەوان وەك نەتەوەيەك بە(بەربەر) ناسرا بوون. مێژووی ململانێی ئەم نەتەوە لەسەردەمی فيرعەونييەكانەوە بوونی هەيە لەمێژووی ميسری كۆندا.[23] ناوەكەيان بەواتای مەردی ئازادو بەجەرگ دێت، هەروەها بەبەربەريش ناو دەبرێن. لەسەرچاوە مێژووييەكاندا هەركەس بەگريكی نەئاخافتايە بەبەرباروس ناويان دەبرد. هەندێكی تر پێيان وايە لە(barbarous) هاتووە كە وشەيەكی رۆمانييە. هەندێكيش پێيان وايە بەكارهێنانی وشەی بەربەر هۆكارێكی سياسييە بۆ بەكەم سەيركردنيان، چونكە بۆ خۆيان بەكاريناهێنن. ئەوان جگە لەئەمازيغ ناويديكەی وەك (مۆر، نۆميدييەكان، لۆبييەكانيان) بۆ بەكاردێت. ئەوان دانيشتووی رەسەنی باكوری ئەفريقانو 6000 پێش زايين لەوێندەر ژياون. هەروەك تايبەتمەندی نەتەوەييان هەيەو دارای رۆژمێری تايبەت بەخۆيانن، كە 715 پ.ز توانيويانە بەسەر فيرعەونەكاندا سەربكەونو بەدەستپێكی رۆژمێری خۆيان دايدەنێن. ئەوان خودانی زمانی تايبەت بەخۆيانن، زمانەكەيان 11 شێوە زاری لێدەبێتەوە. ئێستا رەوەندێكی گەورەی ئەوروپان بەتايبەتی لەفەرەنسا، چونكە بەسياسەتی بەعەرەبكردن

كۆچیانكردووە، بەتایبەتی ئەمازیغەكانی جەزائیرو مەغریب. لەئێستادا لەجەزائیرو مەغریبو لیبیاو مالیو نەیجیریا بوونیان هەیە.[24]

ئەمازیغەكان بەدرێژایی پانتایی ولاَتانی مەغریبی عەرەبی لەسنوری لیبیاو میسرەوە تاوەكو كەناراوەكانی ولاَتی مەغریبو لەباشووریشەوە بەئاراستەی بیابانی مەزن لەجولاَنەوەی رزگاریخوازیدان. لەسەردەمی نوێدا كیشوەری ئەورووپا شوێنی چاوتێبڕینی ئیمپریالیزم بووە، لەو كاتەوەی فەرەنسا 1830 جەزائیری داگیركرد. هاوكات تونس لەساڵی 1881، لیبیا 1911و مەغریب لە1912 دا، بۆیە ئەمازیغەكان جولاَنەوەی رزگاریخوازی نیشتیمانیان لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە دژ بەداگیركەری ئەورووپی دەستپێكرد.[25] جولاَنەوەی ئەمازیغییەكان لەفۆرمی كۆمەلاَیەتییو سیاسیدا جولاَنەوەیەكی یەكگرتووەو ئامانجێكی ستراتیژیی هەیە، كە وەك ئەلتەرناتیڤی مێژوویی بەرگریی چەكداریی خۆی دەنوێنێت، لەهزری ستراتیژیی خۆیداو لەپاش قۆناغی داگیركاریی فەرەنسی قۆناغی دیاریكردنی مافی چارەی خۆنوسینی دەستداوەتیۆ دەیانەوێت دەولَەتی سەربەخۆ پێكەوە بنێنو لەبەرامبەر میتۆدی ستەمكارانەی عەرەبچێتیدا لێنەویون.[26] جولاَنەوەی نەتەوەی ئەمازیغ جولاَنەوەیەكی هزریو كۆمەلاَیەتیو سیاسییەو لەگەلّ پەرەسەندنی ناسیۆنالیزم لەدەرهاویشتەی شۆڕشی پیشەسازیو بۆرجوازیو شۆڕشە لیبرالییەكانی كۆتایی سەدەی هەژدەدا هاتە پێشەوە. سەرەتای جولاَنەوەی نەتەوەیی ئەمازیغییەكان لەزەمینەسازییەكەوە هاتە ئاراوە، كە لەرەوگەی بونیادی سۆسیۆلۆجییان هاتەئاراوە، ئەوەش سەرەتاكەی لەفتوحاتی عەرەبییەوە دەستپێكرد بۆ ناوچەكانیان. چونكە پێش هاتنی عەرەب بیزەنتییەكان لەوێ بالاَدەستبوون، بەلاَم لاواز بوونو وەك عەرەب نەیانتوانی لەتە لەبوونی نەتەوەیی ئەمازیغ بدەن. عەرەب خودانی بەرنامەو پەیامو زمانی بالاَدەستبوو، توانی كەلتورو فەرهەنگو ئایینی ئەم نەتەوە بەرەو سڕینەوەو نەمان بەرێت.[27] بەهاتنی ئیسلام هۆزە گەورەكانی ئەمازیغ لەوانە (زناتین، سنهاجین ، كتامین) هاتنە ناو ئیسلامەوە. ئیدی لەسەدەی حەوتو هەشتی زایینییەوە بەربەرەكان بوونە ئیسلام، واتە لەمیانی دوو سەدەدا. بەلاَم ئەوەی ئەمانی بەرەو جولاَنەوەی رزگاریخوازی برد بریتی بوو لەسەپاندنی عەرەبچێتی، نەك ئیسلام. چونكە ئەوان لەمیانی دوو سەدەدا موسلَمان بوون، بەلاَم نەبوونە عەرەبو جولاَنەوەی رزگاریخوازیان پاش 14 سەدە لەروبەرووبوونەوەی هەژمونی نەتەوەیی عەرەبی بەردەوامە.[28] ئەمازیغەكان توانیان فۆرمی ئاینداریی ئیسلامیش بەفۆرمی خۆیان وەربگرن بۆنمونە وەكو كوردەكان تێكەلّ بەجولاَنەوەی خەواریج بوون. دواتریش لەسەدەی یازدەدا

توانیــان بەرێبەرایــەتی عەبــدولای كــوڕی یاســین بنەمای ئیمپراتۆری مورابتین دابمەزرێنن.كــە زیــاتر سۆفیزمێكی میللی دەوڵەتەكەی دەجولاند. بۆیــە كــەلتوری میللــی ئــەمازیغی رۆڵــی لــەو فۆرمــە ئیسلامییەدا زۆر بەتۆخی بینــی. زۆرێــك لەناوچــە رەسەنەكانی ئەمازیغ لەكەناراوەكاندا لەسەر ئایینی وەســەنی خۆیــان مانــەوە. [29] رەگــەزی ســەرەكی لەراسانی ئەم نەتەوەیەدا زمانی هاوبــەش‌و هەســتی هاوبــەش بــوو. ســەرەتا لەچــەند گــروپ‌و رێكخستنێكی نهێنــی دژ بەعوسمانییــەكان چێبوو. هەوڵێن خەباتی چەكدارییان لەسەدەی بیستەمدا، لەبیستەكاندا بوو، ئەمازیغــەكان لــە(جبال ریــف) دەستیان دایــە خــەباتی چــەكداری دژ بەئیســپانیاو دواتر فەرەنسا. دیارترین رێبەری نەتەوەییان محەمەد عەبدولكــەریم خــەتابی بــوو. ئــەوان جــەنگی پارتیزانیــــان دەكــــردو لەســــەرەتادا چــــەند سەركەوتنێكیان بەدەست هێنا. بەلام كە فەرەنســا هاتــەناوەوە ئیــدی شۆڕشــەكە كۆتــایی هــات‌و رێبەرەكــەیان دوورخرایــەوە. دووەم یــاخیبوونی ئــەمازیغ 1958 لەســەردەمی پادشــای مــەغریب حەسەنی دووەم بــوو، كــە هێرشــیان كــردە ســەر ناوچە ریفیەكان‌و بووە هــۆی هــەڵهاتنی هــەزاران گەنجی ئەمازیغی بۆ ئەوروپا. هەروەها جولانــەوەی هۆزەكــان، كــە بەبــەهاری ئــەمازیغی ناودەبرێــت لەســالی 1980 روویــدا، ئــەوە جولانەوەیــەكی سیاسیی بوو لــەپێناو دانانی بەزمانی ئــەمازیغی وەك زمانێكی فەرمی لەجەزائیردا. جولانەوەو پشێویەكە لەشاری جەزائیرو ناوچەی هۆزەكاندا بوو. یەكێك لەبیرمەندەكانیان مــەولود موعەمــەری لــەزانكۆی تیــزی كۆنگرەیــەكی دەبەســتن بــەلام لەلایــەن جەزائیرەوە رێگریی لێكرا. جولانەوەكە هۆزەكانی زواویــە، شــارەكانی تیــزی وزو، نایــپ عیشــەو تیقزیرت‌و نایپ مزغنەی گرتەوە. هاوكات سالانە لــەیادی رووداوەكــەدا دیســانەوە خۆپیشــاندان دەكــرا، تــاوەكو لــە9ی تــەموزی 1998دا هونەرمەنــــدی دیــــاری ئــــەمازیی مــــەعتوف لونــاس(1956-1998) كــوژرا[30]. ئــەوەش نارەزایی بەرفراوانی لێكەوتەوە.هەروەها لە2001 دا لاوێك بەناوی ماسینیسا قرباح كوژرا دیسانەوە خۆپیشــاندانی بــەرفراوان هاتــەئاراوە. [31] پێشــتر لەجەزائیردا رێكخــراوو پارتی سیاســی هــەبوون. گرنگترینیان (بەرەی هێزە سۆشیالیستییەكان) بوو. كە لەسەر دەستی حسێن ئایات ئەحمەد یــەكێك لەرابــەرانی شۆڕشــی رۆزگــاریخوازی جــەزائر دامــەزران، رێبــەری ئــەم پارتــە لەدەســتپێكی نەوەدەكاندا دوورخرایەوە پــاش ئــەوەی بڕیــاری لەسێدارەدانی بــۆ دەرچــوو. ئــەم پارتــە مۆڵــەت پێدراو بوو لەهەڵبژاردنەكانی 1991 توانی سێهەم پارتی سەر ئاستی جــەزائر بێــت. دەخــوازن ولات سیكۆلار بێت‌و لەپاڵ عــەرەبی‌و فەرەنســی زمــانی ئــەمازیغی زمــانێكی فــەرمی بێــت. پاشــان پــارتی كۆنگرە لــەپێناو رۆشــنبیری‌و دیمــوكراتی لەســەر

دەستی سەعید سەعدی ساڵی 1989 دامەزرا. هەروەها حوکمی زاتیش وەکو گروپیك دامەزران‌و نایانەوێ لەجەزائر جودا بنەوە بەڵام داوای ئۆتۆنۆمی دەکەن. ئەمەو چەندین گروپ‌و رێکخراوی دیکەی نهێنی بەدرێژایی سەدەی بیستەم بونیان بووە.

دەولەتانی عەرەب جولانەوەی ئەمازیغی بەجولانەوەیەکی زایۆنیستی دەزانن‌و هەروەها پێیان وایە، کە دەستی خۆرئاوایان لەپشتە. بۆنموونە لەبروسکەیەکی باڵوێزی ئەمریکا لەریبات کە بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکای ناردووە باس لەوە دەکات، کە چالاکوانانی ئەمازیغ داوا لەئەمریکا دەکەن پشتیوانییان بکەن دژ بەعەرەبی رادیکاڵ. لەبروسکەیەکی تر کە لەپێگەی ویکیلیکس بلاوبووەتەوە نوسراوە:"چالاکوانانی ئەمازیغ داوایان لەراوێژکاری سیاسیی لەباڵوێزی ئەمریکا کردووە، کە پێویستە ئەمریکا پشتیوانی نەتەوەگەرایانی ئەمازیغ بکات تاوەکو رووبەڕووی توندڕەوە عەرەبەکان بنەوە، وەکو چۆن بەریتانیاو فەڕەنسا یارمەتی عەرەبیان دا دژ بەعوسمانییەکان لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا. هەروەها نوسیویانە ئێمە:"عەرەب نین‌و رقیشمان لەعەرەببوون دەبێتەوە".[32] جولانەوەی رزگاریخوازی گەلی ئەمازیغ پاڵنەری زۆری هەبوون‌و بەچەندین قۆناغی جودادا تێپەڕیون. لەسەرەتاوە بەرگریی لەزمان‌و فەرهەنگ‌و رۆشنبیریيان بووە هەوێنی جولانەوەکان. رۆشنبیرەکان وەکو گروپ هاتنە پێشەوەو داوای پاککردنەوەی زمانی ئەمازیغییان دەکرد. دواتر ئەم خواستانە پێشکەوتن‌و بەرگێکی سیاسییان بەخۆیانەوە بینی. لەبیست ساڵی کۆتایی سەدەی بیستەمدا جولانەوەکە زیاتر سەریهەڵدا. لەجەزائیرو مەغریب‌و لیبیادا رێکخراوو رێکخستنی نوێ دروستبوون، بەڵام لەتونس‌و مۆریتانیادا لاواز بوون بەهۆکارگەلێکی تایبەتی. لەجەزائیردا ئەمازیغەکان بەرەی هێزە سۆسیالیستییەکانیان بەسەرۆکایەتی حسێن ئایات ئەحمەد لە29ی سێپتەمبەری 1963دامەزراند دژ بەحکومەتی ئەحمەد بن بلە. بەجۆرێك کەوتنە ململانێی چەکدارییەوە دژ بەحکومەت. هەروەها شوێنکەوتوانی فەریق شەبیبەجەزائیری لە19ی حوزەیرانی 1977 لەرێورەسمێکدا، کە سەرۆك وەزیران بومیدیەن ئامادەبوو دروشمی بەرهەڵستکارییان بەرز کردەوەو هاواریان دەکرد :"زمانی ئەمازیغی نامرێت". لەم رووداوەوە ئەم فەریقە گۆڕا بۆ فەریق ئلکترونیك تیزی وزو.[33] هەروەها لە2001 دا رێکخستنی (تنسيقيه العروش) دامەزرا، کە رێکخراوێکی مەدەنی بوو لەلایەن ئەمازیغەکانەوە شوێنکەوتووی زۆربوون‌و مۆرکێکی تەواو سیاسیی هەبوو. ئەوان 12 خاڵیان دایە سەرۆك وەزیران بوتەفلیقە، بەڵام تەنها 4 خاڵ لەداواکانیان پەسەندکرا. ئەوان توانیان

لە2002 دا زمانەكەيان وەكو زمانێكی فەرمی لەجەزائيردا بچەسپێنن.

لەمەغريبيشدا توانيان بۆ يەكەمجار لەسەردەمی مەليك حەسەنی دووەم لە1994 دا زمانی ئەمازيغی ببەنە بەرنامەی پەروەردەوە. لەو ولاتەدا كۆمەڵەی رۆشنبيری ئەمازيغی لەمەغريب بەسەرۆكايەتی محەمەد شەفيق توانيان لە2000 دا زمانەكەيان بەفەرمی بناسێنن، تا ئەوكاتەش تۆماری ناوی منالْ بەزمانی ئەمازيغی قەدەغەبوو. هەروەها لە2000 دا سەرۆكی ئەنجومەنی جيهانی ئەمازيغی (رەشيد راخە) بەشداربوو لەو خۆپيشاندانانەی، كە داوای ناساندنی نەتەوەی ئەمازيغيان دەكرد لەمەغريبدا. ئەوان هاوسۆزيشيان بۆ ئەمازيغەكانی جەزائير دەربڕی بەتايبەت لەپاش كوشتنی لاوێك بەناوی قرباح. لە2003 مەليكی شەشەمی مەغريب پەيمانگای پاشايەتی بۆ كولتوری ئەمازيغی دامەزراندو بەفەرمی دانی نا بەزمانی ئەمازيغیو لە300 قوتابخانەی سەرەتايی مەغريبی زمانی ئەمازيغی دەخوێنرا. لەكۆنگرەيەكيشدا لەربيات داواكرا لەهەموو قوتابخانەكاندا ئەمازيغی بخوێنرێت. لەليبياشدا تاوەكو 2001 زمانی ئەمازيغی قەدەغەبوو. ئەمازيغييەكان زياتر لەدەرەوە جولانەوەيەكی بەرهەڵستكارييان بۆ پشتيوانی ئەمازيغييەكانی ليبيا دروستكردبوو. لە16ی كانونی دووەمی 2004 خۆپيشاندانيان لەدەرەوە رێكخستو داوايانكرد ئەمازيغييەكان لەرووی سياسەتو كەلتورەوە بندەست نەكرێن. هەروەها داوايانكرد مەزهەبی ئەبازی، كە ئەمازيغی بوون رێگەيان پێبدرێت. هەروەها داوايانكرد رێگەيان بدەن رێكخراوو كۆمەڵەيان هەبێت. جگە لەوە كۆنگرەيەكيان لەلەندەن بەستو راسپاردەو دروشمی بريتی بوو لەوەی، كە مافی ئەمازيغ دابينبكرێتو زمانەكەيان نەكوژن. تاوەكو سەيفولئيسلامی كوڕی سەرۆكی ليبيا لە2005 دا رايگەياند ئەمازيغيەكان بەشێكن لەكەلتوری ليبياو دژی ياسای 24ی دەستور رەخنەی گرت، كە نەيدەهێلا زامنی ئەمازيغی بەكار بێت. لە2005 دا موعەمەر قەزافی پێشوازی لەسەرۆكی كۆنگرەی جيهانی ئەمازيغی د. بلقاسم لوناس كرد.[34] بەم جۆرە خەباتی ئەمازيغييەكان لەباكوری ئەفريقا خەباتێكی نەپساوە بوو لەپێناو مافە كولتوریو سياسیو فەرهەنگييەكانيانو بەدرێژايی سەدەی بيستەم لەو خەباتەدا بەردەوامبوون.

(4.3) فاكتەرو فۆرمی جينۆسايد دەرهەق بەكوردو ئەمازيغ

يەكەم- فاكتەرو فۆرمی جينۆسايد بەرامبەر بەئەمازيغەكان لەسەدەی بيستەمدا

ئەمازيغەكان لەچەند ولاتێكی باكوری ئەفريقادا نيشتەجێن، لەوانە(مەغريب، جەزائر، تونس، ليبيان موريتانيا، هەرێمەكانی تەواريق لەنەيجيريا، مالی، بوركينافاسو). هەروەها زمانەكەيشيان بريتيیە

لەزمانی: ئـەمازيغی، دارجـە، حسـانيە. لـەرووی ئاينيشەوە سـەر بەئاينـەكانی ئيسـلامو مەسـيحیو جوون. مەزهەبەكانيشيان بريتين لە(شيعەن سـونە، ئـەبازی، پرۆتسـتانت، كاسـۆليك). لـەرووی هۆزايەتيشەوە لەچەندين هۆز خۆيان دەبيننەوە كە بريتين لە: (ريفی، زناتی، زيانی، دكـالی، سوسـی، جەبەلی، سنهاجی، مەسمودی، تـەوارقی، رەتيبـی). ئەمازيغەكان بەهۆی سياسـەتی بندەسـتكردنی ئـەو ولآتانەی هـەلگری رەگەزنامـەن تێيـدا بەشـێكيان دەربـازی هەنـدەران بـوونو زيـاتر لەئـەوروپاو ئەمريكاو ئەمريكای لاتينـدا دەژيـن. ئەمازيغـەكان بەگوێرەی كـۆی سـەرژمێريەكان لـەتێكڕای ئـەو ولآتانـــەدا، كـــە تێيـــدا دەژيـــن رێـــژەيان بە20.845.000ئەمازيغی دەخەملێنن. ئەوان بەم جۆرە دابەشبوون: جەزائير 20٪ی هاولآتيانی ئەو ولآتـــەن، لەنـــەيجيريا 10٪، لـــەمالی 3٪، لەبوركينافاسـو 1٪، لەتونسـدا 100 هـەزارو لەميسـردا 20 هـەزار كـەس دەبـن.[35] ولآتـانی عـەرەبی لـەباكوری ئـەفريقا لـەدوو قۆنـاغی دياريكراو لەهەمبەر ئەم گروپە ئيتنييەكان مامەلەی سـتەمكارانەو مرۆڤـی پلـەدويان بـەكارهێناوە. لەقۆناغێكـدا كـە بۆخۆيـان بندەسـت بـوونو لـــەقۆناغی رزگاريخوازيـــدا بـــوون، لـــەرووی كۆمەلآيـەتیو فەرهـەنگیو بـەكارهێنانی تـوانی ئەمازيغەكانـەوە بـۆ سـەربەخۆيی ولآتـەكانيانو رزگاربوونيان لەچـنگی ئيمپريـاليزم هەولێانـداوە

ئەمازيغ پاكتـاو بكـەن. لـەقۆناغی دووەمـدا كـە قۆناغی پاش سـەربەخۆبوونی ولآتـە عەرەبيـەكانی باكوری ئەفريقايە، ديسانەوە سياسەتی نكولێكردن لەنەتەوەی ئەمازيغ بەجۆرێك شـكايەوە، كـە ئـەو نەتەوەيـــە بەتـــەواوی لەهـــەموو رەهەنـــدەكانی جينۆسايدەوە لەنێوبەرن. ئەمازيغـەكان بەدرێـژايی سەدەی بيسـتەم ناسـنامەيەكی جگـە لەناسـنامەی خۆيـان بەسـەردا سـەپاوەو پاكتـاوی ناسـنامەيان كراوە، رۆشنبيريان زەوتكراوەو لەزێـدی خۆيـان هەلكەنراون، زمانی دايكيان زەوتكراوەو بەزمانێك دەياندوێنن، كە لێی تێناگەن، ياسايەكيان دەرهەق جێبەجێدەكرێت، كە لەدەرەوەی ياسـايەو هـەموو خواستێكی عروبەيان بەشمشـێرو بەچـەك بەسـەردا سەپاوە. لەتێكڕای ئەو ولآتە عەرەبيانەی كە تێيـدا دەژين لـەو سـەد سـالەدا رووبـەڕووی كوشـتنو سـزادانو زينـدانی نهێنـیو رفانـدنو هەڕەشـە بوونەتـەوە. ئـەوەش بـەگوێرەی هـەمو ياسـا هاوچەرخەكان داگيركاریو پاكتاوو جينۆسـايدی ئـەو نەتەوەيـە. ئـەوان نـەيانتوانيوە لەبـەرگريی چـەكدارانەدا سـەركەوتوو بـن. بۆيـە خـەباتی مـەدەنیو سياسـی و رێكخراوەيـیو رۆشـنبيريان بەردەوام بووە، خەباتيان كردووە لـەو ولآتانـەدا، كە بڕوايان بەديموكراسـیو مـافی مـرۆڤو ئـازادی نييە. بۆيە پرسی ئەمازيغ لەسەدەی بيستدا پرسێكی پـــەراوێزخراو، پرســـێكی ســـەركوتكراوو بەعـــەرەبكراوو لـــەگۆڕنراو بـــووەو خـــۆی

لەسەرپێنەوەی ناسنامەیاندا بینیوەتەوە.[36]

لەمەغریبدا لەوکاتەوەی لەسەدەکانی ناوەڕاستدا دەوڵەتی ئەداریسەی عەلەوی 800ز دروستدەبێت، ئیسلام وەکو بیرۆکەی عروبە لەقەیەکی گەورە لەناسنامەی ئەمازیغ دەدات. ئەوان پێیانوابوو ئەوەی عەرەب نەبێت موسڵمان نییە. لەوکاتەوە ناوی ئەمازیغی قەدەغە کرا تاوەکو دەستپێکی سەدەی بیستو یەکەم. ناوی شارەکان گۆڕاو سڕانەوە. لەسەدەی بیستدا تێکڕای خۆپیشاندانی ئەمازیغیەکان سەرکوتکراون بەتایبەت لە: ئەمیزر، جەبەل عەوام، ئەفنی، بەنی بوعیاش، ئەوان بێ دادگا دەستگیرکراوەکانیان کوژراون، چالاکوانەکانیان دورخراونەتەوەو دەست بەسەر مولکو ماڵیان گیراوە. دەستپێکی جینۆسایدی ئەمازیغەکانی مەغریب لەکۆمارە ساواکەیانەوە روویدا لەکۆماری ریف، کە لەساڵی 1921 دامەزرا. کۆماری ریف دەکەوێتە باکوری مەغریب لەسەر لێواری دەریای سپی ناوەڕاست. شاری ئەجدیر پێتەختی بوو، لەلایەن محەمەد عەبدولکەریم خەتابی دامەزرا. ئەم کۆمارە ئەمازیغییە بەهاوپەیمانی داگیرکەری عەرەبو ئیسپانیو فەرەنسی جینۆسایدی دەرهەق کرا. ولاتانی گەورەو کۆمەڵی نێونەتەوەیی ئەوکات دانیان نا بەجینۆسایدی ئەو گەلەدا. ئەوان بۆ سەرکوتی ئەو کۆمارە چەکی کیمیایی قەدەغەیان بەکار هێنا.پاش ئەوەی داگیرکاری ئیسپانی لە1921 لەجەنگی ئەنوال شکا، ئیدی چەکی کۆکوژی دەرهەقیان بەکار هێنا. دواتریش بەبەربلاوی لە1923–1927 بەچڕی بۆردومانی ناوچەکە کراو فڕۆکەکان بۆمبی کیمیاییان بەردەدایەوە، کە مادەکانی (کلۆر کرین، فوسجین، لابری، دفوسجین)یان تێدابوو. لەگەڵ ئەوەیشدا ڕێیان لەڕێکخراوەکانو خاچی سور دەگرت، کە بەهانای خەڵکەکەوە بچن. لەمیانی کیمیابارانی کۆماری ریف، ڕێکەوتنی جنێف لە1925 هۆشداریی دایە بەکارهێنانی ئەو چەکە، بەلام هیچ سزایەکی ئیسپانیاو کۆمپانیا فەڕەنسیو ئەڵمانییەکانی بەرهەمهێنەری چەکەکەیان نەدا. لەو جینۆسایدەدا 400 تەن مەوادی کیمیاییو دەهەزار بۆمب بەکارهێنران. قۆناغی دووەمی جینۆسایدی ئەمازیغ لەلایەن رژێمی عەرەبی مەغریبییەوە بوو لەپاش سەربەخۆبوونیان. لەساڵی 1958و 1959 دا لەسەردەمی مەلیك حەسەن دیسانەوە دژی ریفی ئەمازیغی چەکی کیمیایی بەکار هاتو هیچ لێپێچینەوەیشی دەرهەق نەکرا. تەنانەت تاوەکو ئێستەیش 80%ی نەخۆشییەکانی شێرپەنجە بەگوێرەی دامەزراوەی تەندروستی عەلەوی لەناوچەکانی مروك ریفی ئەمازیغدا بەکاریگەریی ئەو چەکە کیمیاییەیە کە نەك مرۆڤ بەڵکو ئاژەڵو ژینگەیشی لەنێو برد.[37] هەروەها لەانفکون ئەیت عەبدی ئوزغمیت کارەساتی مرۆیی دەرهەقیان ئەنجامدراوە. بەدەیان منداڵیان بەکۆمەڵ زیندە

بەچـــاڵ کـــردووە. محەمـــەدی شەشـــەم بـــەردەوام سوکایەتی بەئەمازیغ کردووەو بەئاشکراو بێ پەردە بەپێپەتیو بێ فەرهەنگ ناوی بردوون. لەسەردەمی حەســـەنی دووەمـــدا کوشـــتارگەی فـــراوان دژ بەئەمازیغـــەکان ئەنجامـــدراوە. 38 لەمەغریبـــدا ئەمازیغییەکان پێکهاتەیەکی سیاسیو زمانـەوانیو ئیتنین.

ئـەوان 60٪ خـەڵکی مـەغریب پێکـدەهێننو لەکۆی 30 ملیۆن رێژەیان 19 ملیۆنە. لەسـاڵی 1942 یەکـەم رێکخـراوی سیاسـیان دامەزرانـد بـەناوی "جمعیـة قدماء ثانويـة أزرو". ئـەوان خودانی خاکی مەغرین، بەڵام لەئێستادا عـەرەب پاکتـاوی کـردوونو رێـژەیان 26٪ی مـەغریب دەبێت. ئەو رێکخراو بووە مایەی ململانێی تونـد لەگـەڵ عەرەبـەکان، چـونکە کـاری دەکـرد بـۆ پاراسـتنی ناسـنامەی ئـەمازیغ . لەسـاڵی 1958 جوڵانەوەی جـەماوەرییان پێکهێنـا. لەحەفتاکانـدا ئەمازیغەکان بەمەترسی دەزانرانن هەر چـالاکییەك هەر ئاخاوتنێك هەر جوڵانەوەیەك هەر هونـەرێکی ئەمازیغی بەیاسا سـەرکوت دەکـرا. کاردانـەوەی ئەمازیغـەکان تونـدتربوو، لەنەوەدەکانـدا 122 کۆمەڵـەی ئـەمازیغی لـەژێر نـاوی جیاجیـادا لەمـــەغریب هـــەبوون، لـــە1991دا شـــەش کۆمەلەبەڵێننامـەی ئـەغادیریان واژۆکـرد، کـە خواستی جوڵانەوەی ئەمازیغی لەخۆ گرتبوو، کـە داوایانکرد لەدەستوردا بناسرێن. لـە1994 دا پاشـــای مـــەغریب حەســـەنی دووەم ناچـــارکرا

زیندانییـــەکان ئـــازاد بکـــرێنو زمـــانی ئـــەمازیغی بەســـنورداری بخرێتـــە بەرنامـــەی خوێندنـــەوە. لە1999 داحکومەتی سۆسیالیستی عەبدورەحمان یوسفی بڕیاریدا لەمەغریبدا فرەیی ئیتنی هەیـە. تـا ئەو کات واتە بەدرێژایی سەدەی بیستەم بەبەرنامـە کارکراوە، کە ئەمازیغەکان نەتـەوە نـینو زمانیـان قەدەغە بووە. 39 لـەدوای دروسـتبوونی کێشـەی ئیسرائیلو عەرەبن هەمیشە ئەمازیغییەکانو تەواوی جوڵانـــەوەکانیان بەپاســـاوی بـــوونی پەیوەنـــدی سیاســـەتی ئەمازیغییـــەکان لەگـــەڵ ئیســـرائیل سەرکوتکراون. ئەم پرسە بـۆ نەتـەوەی کـوردیش دروستە. بۆنموونە نەوەی نوێی چالاکی حـەفتاکان لەمەغریب کە ئـەمازیغ بـوون بەتۆمـەتی بـوونی پەیوەندیان بەئیسرائیل زۆربەیان کوژران. هەروەها دامەزرێنـەری پـارتی دیمـوکراتی ئـەمازیغی، کـە پارتێکی قەدەغەکراوە لەمەغریب پێی وایە: پرسـی پەیوەندی ئەمازیغو مەغریب لەلای ئەمازیغەکان بۆ بەرگریکردنە لەخۆیان، چونکە لەلای نەتـەوەییو ئیسلامییە رادیکالە عەرەبییەکانەوە دوچاری پاکتاو بوونەتەوە. 40 لەلیبیاشدا تـەواوی جوڵانـەوەکانی ئـــەمازیغ ســـەرکوتکراون. سیاســـەتی لیبییـــەکان بەکۆمەکی وڵاتانی عـەرەبی بـۆ روبەڕوبوونـەوەی ئەمازیغو پاکتاوکردنیان بەتایبەتی سـعودیەو قەتـەر سیاسەتێکی بەربڵاوە. کۆڵۆنێل قـەزافی بەئاشـکرا جارِی لەناوچـوونی ئـەمازیغی دەدا. لەوتارێکیـدا دەڵێت:" لەسەردەمی نۆمیدییە کۆنەکانەوە ئەمازیغ نەماون،جارێکی دیکە نایانناسینەوە. ئەوان شتێکی شوێنەوارییو هێمایەکی کۆنی مردونو لەئێستادا

شوێن پێی ئیستیعمارن‌و پێویسته پاكتاوبكرێن". بۆیه له‌هه‌مبه‌ر ئه‌م وتاره‌ی قه‌زافیدا ئه‌مازیغه‌كان كۆمه‌ڵی نێونه‌ته‌وه‌یی‌و سكرتێری نه‌ته‌وه‌یه‌كگرتووه‌كان‌و رێكخراوه‌كانی مافی مرۆڤیان ئاگادار كرده‌وه، كه له‌به‌رده‌م هه‌ڕه‌شه‌ی به‌ئاشكرای له‌ناو چووندان. هاوكات له‌لیبیادا پێچه‌وانه‌ی ئه‌مازیغی ولاتانی دی له‌رووی نه‌ته‌وه‌ییه‌وه‌و له‌رووی ئاینییه‌وه پاكتاوكراون‌و به‌فه‌توای ئیسلامی‌و به‌یاسا مه‌زهه‌بی ئه‌بازی، كه ئه‌مازیغییه‌كانی ئه‌وێ سه‌ر به‌مه‌زهه‌بی ئه‌بازین قه‌ده‌غه‌كرا. [41] له‌جه‌زائیریشدا به‌هه‌مان شێوه ئه‌مازیغییه‌كان پاكتاوده‌كرێن‌و به‌یاسا بونیان قه‌ده‌غه بووه. له‌پاش سه‌ربه‌خۆبوونی جه‌زائیر سیاسه‌تی ئه‌و ولاته بریتی بوو له‌سڕینه‌وه‌ی ئه‌مازیغه‌كان. ئه‌حمه‌د بن بله‌ی سه‌رۆكی جه‌زائیر له5ی ته‌موزی 1962 رایگه‌یاند:"به‌عه‌ره‌بكردن پێویسته، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سۆسیالیزم به‌بێ سیاسه‌تی به‌عه‌ره‌بكردن‌و داهاتوو به‌بێ عه‌ره‌بگه‌رایی له‌م ولاته‌دا بوونی نییه". هه‌روه‌ها هواری بومیدین له‌مه‌رسومێكدا له26ی نیسانی 1968 رایگه‌یاند:" هه‌مو هاولاتییه‌كی جه‌زائیری له‌سه‌ری ئه‌ركه، كه زمانی عه‌ره‌بی به‌كاربهێنێت". هه‌روه‌ها له‌سالانی 1974و 1977 دا ده‌سه‌لاتی جه‌زائیری هه‌رناوێكی ناعه‌ره‌بیان قه‌ده‌غه‌كرد. [42] له‌جه‌زائیرداو له‌ساڵی 1962 هه‌مو هاولاتییه‌كی ناعه‌ره‌ب نا په‌سه‌نده. له‌روانینی ده‌وڵه‌تدا ئه‌بازی‌و ئه‌مازیغ گرفتی گه‌وره‌ن. رژێم به‌رده‌ووام ئیسلامییه رادیكاله‌كانی تا ئاستێك له‌رێی ده‌زگای هه‌والگرییه‌وه راهێناوه بۆ تیرۆری هه‌موو چالاكوان‌و هونه‌رمه‌ندو كه‌سایه‌تییه‌كی ئه‌مازیغی‌و له‌تێڕوانینی خه‌ڵكیدا به‌كافر وێنایان كردوون. هه‌روه‌ها سیاسه‌تی هه‌ڵكه‌ندنو دورخستنه‌وه‌و داگیركردنی سه‌روه‌ت‌و سامانی ئه‌مازیغییه‌كان‌و په‌راوێزخستنیان له‌سه‌ربه‌خۆبوونی جه‌زائیره‌وه به‌رده‌وامه، بۆنموونه له1962 سیاسه‌تی ده‌ركردنی ئه‌مازیغییه‌كانی زاب گیراوه‌ته‌به‌رو له‌شوێنیان عه‌ره‌بی شه‌عامنه نیشته‌جێكراون. به‌گشتی له‌سیاسه‌تی ولاتانی عه‌ره‌بیدا بۆ پاكتاوی ئه‌مازیغییه‌كان‌و سه‌ركوتیان پاساوی ده‌ستی ده‌ره‌كی ده‌هێنرێته‌وه، ئه‌وان پێیان وایه ئه‌مازیغیه‌كان پێش داگیركاری فه‌ڕه‌نسا له‌نیوه‌ی یه‌كه‌می سه‌ده‌ی نۆزده خۆیان به‌عه‌ره‌ب زانیوه‌و زمانی عه‌ره‌بیان به‌زمانی خۆیان زانیوه. پێیانوایه موبه‌شیرو هه‌والگره خۆرئاواییه‌كان تۆوی ناسیۆنالیزمی ئه‌مازیغیان چاند. بۆنموونه كاردینال لافیجری CH.M.Lavigerie نمونه‌یه‌كی دیاره له1867 دا وتویه‌تی ئێوه‌ی ئه‌مازیغی خاوه‌نی خاك‌و كه‌لتورو زمان‌و نه‌ته‌وه‌ی خۆیانن. هه‌روه‌ها فه‌ره‌نسییه‌كان ئه‌كادیمیای به‌ربه‌ریان دامه‌زراندووه‌و له1930 پاشای مه‌غریبیان ناچاركردوه به‌ربه‌ر بناسێت. [43] به‌شێوه‌یه‌كی گشتی له‌ته‌وه‌اوی ولاتانی عه‌ره‌بیدا نه‌ته‌وه‌ی ئه‌مازیغ له‌رووی كلتورو فه‌رهه‌نگ‌و ئاداب‌و زمانه‌وه به‌درێژایی سه‌ده‌ی بیسته‌م نه له‌رووی سیاسی نه له‌رووی كه‌لتوری نه‌له‌رووی یاساییه‌وه ناسنامه‌ی لێزه‌وتكراوو به‌به‌رنامه كار له‌سه‌ر سڕینه‌وه‌یان ده‌كرا.

دووەم- فاكتەرو فۆرمی جینۆساید بەرامبەر بەكورد لەسەدەی بیستەمدا

سەدەی بیستەم سەدەی چەوسانەوەو دابەشكردنو پەرتەوازەبوونو پاكتاوی رەگەزیو زمانەوانیو كەلتوریو ناسنامەی كورد بوو. بوونی نەتەوەیی كورد لەپاش هەلوەشانەوەی عوسمانیەكان پەرتەوازە كراو ناسنامەی نەتەوەیشیان لەچوارچێوەی دەولەتە سیكیۆلارە ستەمكارەكانی عەرەبو توركو فارس، كە خۆیان لەئێراقو ئێانو توركیاو سوریا دەبینییەوە توایەوە. لێرەدا نموونەی باكوری كوردستان وەك جینۆسایدی گەلی كورد بەنموونە دەهێنینەوە. لەتوركیادا دەسەلاتی پارتی گەلی كۆماری لەماوەی 27 سالداو لەسایەی رژێمێكی تاك حزبیدا، بریتی بوو لەسیاسەتی نكۆلێكردن لەهەبوونو قركردنی كورد وەك نەتەوەیەك.[44] توركیا بەشداریی جەنگی جیهانی دووەمی(1939-1945) نەكرد، لێ لەماوەكانی جەنگدا لەكۆی نیو ملیۆن سوپای ولاتەكەیدا، كە خۆی لەچوار لەشكری سەرەكی دەبینییەوە، دوو لەشكریان لەباكووری كوردستان دا جێگیركرابوون.[45] ئەگەر هێزی پۆلیسو كۆماندكانیشی بخەینەسەر، ئەوا 3/2ی هێزی چەكداریی تورك لەباكووری كوردستاندا مۆلببوو لەبەرئەوە كوردستان ببووە داگیرگەیەكی سەربازیی توركو بەدرێژایی 500 كیلۆمەتر لەسنوری هاوبەشی سۆڤیەتو توركیا دا سوپاو بنكە سەربازییەكان جێگیركرابوو.[46] چاودێران پێیان وایە توركیا بۆیە بەشداری جەنگی نەكرد، چونكە لەو راستییە تێگەیشتبوو، كە هەر پشتیوانی كردنێكی لەئەلمانیای هیتلەریو هەر بەشدارییەكی سوپاكەی لەجەنگدا، كوردی دەهێنایە بیرو هۆشی سەندنی مافەكانیو فرسەتی مژولبوونی توركیایان دەقۆستەوە. لەم بارەیەوە بالوێزی ئەلمانیا لەتوركیا (فون پابن) زیاتر جەخت لەبارەی ئەم راستییەوە دەكاتەوە، چونكە رایگەیاندبوو:" توركیا بەرایی نەدەدا خۆی بەشەڕی جیهانییەوە خەریك بێ‌و كورد كەلك لەو دەرفەتە وەربگرێت تاوەكو سەربەخۆیی بەدەست بهێنێت". لەلایەكی تریشەوە هاوپەیمانان بەرژەوەندییان لەگەل نەزمی بندەستكردنی كوردا بوو لەتوركیا ، هەربۆیە لەسالانی جەنگی جیهانی دووەمدا توركیا مكوڕبوو تا دەڤەرە كوردییەكان بەنێوچەی باری نا ئاساییو قەدەغە كراوی بهێلێتەوە.[47]

لە29ی ئازاری 1946 دا دوای دوو مانگ لەدامەزراندنی كۆماری كوردستان، لەئەنقەرەی پێتەختدا ئێراقو توركیا واژۆی رێكەوتنێكیان كرد، لەو نێوەندەشدا دەولەتی توركیا، تەنێ كوردی بەهەڕەشەو گوڕەشە دەزانی، نەك هزری كۆمۆنیزمو سۆڤیەت. بۆ نموونە دەسەلاتدارانی توركیا پێش ڕاگەیاندنی كۆمارو لەبەهاری 1945دا بەبیانوی جموجولی كوردایەتی لەدیاربەكرو گەڤەر دا 120 كەسایەتیو سەرۆك هۆزی كوردیان بەزیندوویی هەلواسی.[48] هەر لەم بارەیەوە پەیامنێری ڕۆژنامەی (مانچێستەر

گاردیانی) ئینگلیزیی لەژمارەی ڕۆژی (1946/12/26) دا بلاویكردەوە كە حكومەت لەسەرەتای 1946دا كەوتۆتە ڕاگواستنو هەلكەندنی كورد لەزێدی خۆیان.[49] بەمجۆرە شكست پێهێنانی كۆماری كوردستان لەماوەی دەركەوتنی (جەنگی سارد) دا كۆتایی بەنێونەتەوەیی كردنی پرسی وروژاوی كورد هێنا ، تەنانەت پرسی كورد لەئەجێندای كارنامەی نێودەولەتیشدا تا ماوەی 45 سالْ دەرنەكەوتەوە.[50] بارودۆخی ژیانی سیاسیو ئابوریو كۆمەلایەتی كورد لەو قۆناغەدا لەدژوارترین ئاستدا بوو. لەم بارەوە ڕۆژنامەی (سۆن پۆستە) لە11ی نیسانی 1946دا نووسیبووی:" لەكوردستان نە سەنعەت هەیەو نە كشتوكالو نە بازرگانی، خەلك پێیان وایە دەولەت یانی باجگرو پۆلیس".[51] هەروەها دەنوسێت:"ئەگەر دراوسێكانمان نایانهەوێ بروخێن، ئەوا پێویستە هەمیشە وریای كورد بن".[52]

مێژوونووس (ئە. نۆخۆسیلۆڤ) دەلێ:" 1949 بەبێ ئەوەی لەتەنها ڕۆژنامەیەكدا باس بكرێ، لەشەش مانگی ئەو سالەدا، 22 ویلایەتی توركیا 323 پێكدادانی چەكدارانەی لەنێوان جوتیاران لەلایەكو ژاندرمەو هێزەكانی تورك لەلایەكی ترەوە بەخۆوە بینیوە".[53] ئەم ڕەوشە بەهاتنە پێشەوەی رژێمی فرە پارتایەتیش كۆتایی نەهات، بەلكو رژێمی فرە پارتایەتی لەچەند روویەكەوە بەشێوەیەكی نەرێنی كاریگەریی خراپی بۆ سەر پرسی نەتەوایەتی كورد هاوردە پێش. بەمشێوەیە هەمان گەمەی سەردەمی ئەتاتوركی لەڕامكردنی كورد بۆ درێژەدان بەڕەوتی رامیاریو توانەوەی نەتەوەییان دووبارەكردەوە.[54] توركیا هەولی دا بەیارمەی كۆمەلی نێونەتەوەییو هەرێمی لەرێی ناتۆو پەیمانی بەغدا پرسی كورد بندەستبكات. لەیاداشتنامەی كۆمەلێ نوسەرو رۆشنبیری نەتەوەیی كورد لەهەندەراندا، كە هەر سەبارەت رێكەوتنكانی توركیا درابوویە نەتەوە یەكگرتووەكان هاتبوو:" ئامانجی سەرەكیو بنەمای ئەم رێكەوتننامەیە، كەمەبەست پاكتی بەغدایە. بۆ لەناوبردنی میللەتی كورد هاتووەتە كایەوە".[55]

بەبڕوای چاودێرانی سیاسیی نێزیكی ئەمەریكاو توركیا لەناتۆ دا بەشێوەیەكی سەرەكی گرێدرا بوو بەپرسی كوردەوە. تەنانەت لەم پێوەندییەدا توركیا مژوولی بەدەستهێنانی چەكی كۆكوژیی كیمیاییو بایەلۆجی بوو. بۆنموونە لەم هەولەیدا ناوەندێكی تایبەتی بەو چەكە قەدەغەكراوانە دروستكردو[56] هەروەها لەئەزموونی كوشتاریی هاولاتیانی كۆریایی بەچەكی كیمیاییو بایەلۆجی كەلكی وەرگرت. نیازی توركیا گەیشتبووە ئاستێك كە د.جەمال نەبەز دەلێ:"ڕژێم تەمای بوو لەحالەتی هەر شالاوێكی شورەویدا، پاساوی دەستبكەوێتو هەموو كوردستان بەبۆمبی ئەتۆمی لەنێو بەرێت، ئەم نیازە لەكۆدەتای 14ی تەموزی 1958دا ئاشكرا بوو". هەرچەندە دەستكەوتنی بۆمبی ئەتۆمی كارێكی ئەستەم بوو، وەلێ بۆچوونەكەی دكتۆر جەمال نەبەز دەكرێت ئەوەی لێبخوێنرێتەوە

كە تاراەدەی قڕكردنی نەتەوەی كورد، شوناسی كورد بەمەترسیو شیمانەیەكی سامناك زانراوە.

هاوكات لە(26/ 2/ 1954) دا توركیا دەسەلاتی ئەوەیدا بەئەمەریكا، كە بنكەی سەربازیو شۆڤاری لەسەرانسەری وولات دا قوتبكاتەوە، بەتایبەتی لەنێوچە كوردییەكاندا. هەر بەهاندانی ئەمەریكا تەنها بۆ دژایەتی كورد، توركیاو ئێراقو ئێران هەلوێستیان یەكخراو زێدەتر لێكنزیكبوونەوە. [57] بۆنموونە لە1955 دا توركیا پاكتی (بەغداد)ی دەگەلّ ئێراقو ئێرانو پاكستان دژی كورد واژۆكرد،[58] ئەم پاكتە هەندێ لەخالەكانی ڕاستەوخۆ دژی كورد بوون، ئەوەتا لەماددەی یەكەمی پەیماننامەكەدا هاتبوو:" دەتوانرێ ڕێكەوتنی دوو قۆلّی لەنێو ولاتە بەشداربووەكانی پەیماننامەكە ببەسترێ، وەك ڕێكەوتنی نێوان توركیاو ئێراق لە1946 دا".[59]

بەمجۆرە لەسەرەتاوە ستراتیژی حكومەت لەبەرامبەر كورد دا بریتی بوو لەبەكارهێنانی كوشتنو زیندانی بەكۆمەلّو ئە شكەنجەی خەلّ. بەشێوەیەك لەكۆی 635 گرتووخانەی سەرانسەری توركیادا نیوەیان لەنێوچە كوردییەكاندا دروستكرابوون، گرتوخانەی دیاربەكر ناودارترین زیندانی ئەشكەنجەو بەندكردنی تێكۆشەرە كوردەكان بوو. [60] زیندانیەكانی دیاربەكر لەڕووی فیزیكییەوە لەڕەوشێكی خراپدا بوونو تەنها پەیكەری ئێسكیان مابوو، بەندیەكان ناچاردەكران سرودی نیشتیمانی توركی بچڕنو داوایان لێدەكردن ببنە جاشو جاسوس، هەربۆیە هەندێك جار زیندانییەكان لەو ڕەوشەدا پەنایان دەبردە بەرخۆ كوژیی. [61]بۆ نموونە لەگرتوخانەی دیاربەكردا 40 لاوی كورد كە ملیان نەدا بلێن (ڕووسورین، چونكە توركین) لەژێر ئەشكەنجەدا گیانیان سپارد. [62] لەڕۆژنامەكانی خۆرئاوادا پێشێلكاری مافی مرۆڤ لەو زیندانانەدا دەنگدانەوەی مەزنی هەبوو. [63]لەم بارەیەوە ڕۆژنامەی (گاردیانی بەریتانی) نووسیبووی:" لەتوركیا بەربەریەت دژی 12 ملیون كورد ئەنجام دەدرێ".[64]هاوكات یەكە سەربازییەكان لەنێوچە كورد نشینەكاندا لاوانیان كۆدەكردەوەو بەكۆمەلّ سزایان دەدان. بۆ نموونە (موسا عەنتەر) دەگێڕێتەوە:" لەشارۆچكەكەماندا (ئاكارسو) بەبێ پرس دەهاتن مالەكانیان دەپشكنیو گەنجانیان كۆدەكردەوەو هەلّیان دەواسین". بەگشتی ڕێژەی ئەوانەی لەكودەتادا تۆمەتباركران گیشتنە 120,000 كورد، كە20 هەزاریان بەتۆمەتی ئاژاوەی جوداخوازیو تیرۆر حوكمدران. [65] بەمجۆرە لەئاكامی رامیاریی توندوتیژی دەولەتدا لەپاش سالێك لەكودەتای سەربازی (بولنز ئولوصو) سەرۆكی هێزی دەریاییو ئەندامی بالای كۆدەتای 1980 لەدیدارێكی ڕۆژنامەوانیدا وتبووی:"كۆمۆنیستو كورد بەتەواوەتی نەماون لەڕۆژهەلاتدا". بەلام ڕەوشی زیندانەكان ڕاستی ئەوقسانەی جەنەڕلەكانی دەدایە دواوە، چونكە تا سالّی 1982 زیاد لە81 هەزار راپێچی گرتووخانەكان كرانو 3/2 سوپای تورك لەباكووری

كوردستاندا هەر مابوويەوە.[66] لەنەوەدەكانیشدا باكوری كوردستان هەر لەگێژاوی سیاسەتی پاكتاوی رەگەزیدا بوو دژ بەكوردو نكولی لەناسنامەی كوردبوون دەكرا. لەباشوری كوردستانیش بەهەمان شێوە لەدروستبوونی عێراقەوە كورد نەتەوەیەكی بندەست بوونو هیچكام لەمافەكانیان پێ رەوا نەبینرا. بەڵكو كیمیا بارانی هەڵەبجەو خنكانی 5000 خەڵكی سیڤیلو بریندار بوونی 10000 هاولاتی لە16ی 3ی 1988 دا نمونەیەكی بەرچاوی سیاسەتی قڕكردنی كوردن، هاوكات ئاوارەبوونو كوێركردنەوەی تەواوی دێهاتە كوردییەكانو دروستبوونی كۆمەڵی زۆرە ملێو بەسەربازگرتنو قەدەغەی كەلتورو عاداتی كوردیو سیاسەتی بەعەرەبكردن دیارترین نموونەی رژێمی دیكتاتۆی سەدامو بەعسییەكان بوون. لەرۆژهەلاتی كوردستانیشدا بەهەمان شێوە كورد پاكتاو كراوەو لەسەردەمی پەهلەوییەكانو سەردەمی ئێستاش زمانی كوردیو پارتی كوردی بونیان نییەو زیندانی سیاسیی كوردو ئازادیو مافی هاولاتیبوون دیارترینو پڕترین زانیاری رێكخراوەكانی مافی مرۆڤە دەرهەق بەبوونی نەتەوەیی كورد لەو پارچەیەدا.

(4.4) بەراوردی جینۆسایدی كوردو ئەمازیغ لەسەدەی بیستەمدا

نەتەوەی كوردو ئەمازیغ وەكو دوونەتەوەی دابەشكراوی بێ دەوڵەت لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستداو لەكیشوەرەكانی ئاسیاو ئەفریقا، گەلێ تایبەتمەندیو خاڵی هاوبەش سەبارەت بەمافی چارەی خۆنوسینو مێژووی تاریكو بندەستو پەراوێزخراویان هەیە. لەم تەوەرەیەدا بەچەند خاڵێك بەراوردی جۆرو شێوازی جینۆسایدو پاكتاوی جەستەییو فیزیاییو كەلتوریو زمانەوانی ئەم دوو نەتەوەیە دەكەین. كوردو ئەمازیغ وەكو دوو نەتەوە لەسەردەمی فتوحاتی ئیسلامیو دەستپێكی مێژووی سەدەكانی ناوەڕاستی ئیسلامییەوە بریتیبوون لەو دوو نەتەوەی ناعەرەبەی كە لەپاش فتوحاتی نیمچە دورگەی عەرەبییەوە ئاشنا بوون بەئیسلام. واتە ئیمپراتۆرییەتی ئیسلامی لەسەردەمی خەلیفەكانی راشیدینەوە لەدەروازەی رۆژهەلاتەوە رووبەرووی نەتەوەی كورد بووەتەوەو لەدەروازەی رۆژئاواوە رووبەرووی نەتەوەی ئەمازیغ بوونەتەوە. هەردوو نەتەوەی كوردو ئەمازیغ لەسەدەی حەوتو هەشتی زاینیدا موسڵمان بوون. هەردوو نەتەوە خودانی فۆرمی تایبەتی ئیسلامی بوونو تێكەڵ بەرێچكانی ئیسلامی دیاریكراو بوونو خەواریجەكان لەنێویاندا بلاو بوونەتەوە. هەردوو نەتەوە رۆڵی گەورەیان لەسەرخستنی پرۆژەی فتوحاتی ئیسلامی دیوە لەرۆژهەلاتو رۆژئاوادا. هەردوو نەتەوەش وەكو یەك لەسەردەمی دەسەلاتی ئومەویەكانەوە رووبەرووی تەعریب بوونەتەوەو مێژووی جینۆسایدی زمانەوانیو كەلتورو فەرهەنگیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئومەوییەكان. لەسەدەی بیستەمداو پاش ئەوەی دەسەلاتی عوسمانی بۆ ماوەی پێنج سەدە حوكمی هەردوو نەتەوە دەكات، ئیمپریالیزمی خۆرئاوا لەمیانی

جەنگی جیهانی یەکەمدا ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی دەڕوخێنێت. بۆیە لەو قۆناغەی دروستبوونی دەوڵەتی نەتەوەدا لەو کیشوەرانەی ژێر چنگی عوسمانییەکاندا تەنها ئەمازیغو کوردەکان بێ دەوڵەت دەمێننەوەو لەمیانی رێکەوتنە نهێنییەکانی کاتی جەنگدا نەك هەر بەبێ بوونی دەوڵەت ئەم نەتەوانە دەمێننەوە، بەڵکو دابەشدەبن بەسەر نەتەوە بالادەستە کۆلۆنیکراوەکانی خۆرئاوادا. ئەمازیغەکان لەناو بۆتەی چەند وڵاتێکی رامکراوو دروستکراوی خۆرئاوا بەتایبەت ئیمپریالیزمی فەڕەنسیو ئیسپانیدا دەتوێنەوە، کوردیش لەمیانی رێکەوتنی سایکس بیکۆداو لەدەرهاویشتەی چەند رێکەوتنێکی تردا دابەش دەبێت بەسەر تورکیاو ئێراقو ئێرانو سوریادا. وەك چۆن ئەمازیغەکانی باکوری ئەفریقا بەسەر مەغریبو موریتانیاو جەزائیرو تونسو لیبیادا دابەش دەبن. لێرەوە جینۆسایدی هاوچەرخی نەتەوەی ئەوازیغو کورد دەست پێدەکات.[67] کە دەکرێت لەم خاڵانەی خوارەوەدا بەراوردیی بکەین:

یەکەم-هەردوو نەتەوەی کوردو ئەمازیغ لەلایەن نەتەوەکانی ژێر ئینتیدابی بەریتانیاو فەرەنسا لەچوارچێوەی ئەو وڵاتانەی وەك عێراقو جەزائیر دەژیان،بەکاردەهێنرێن تاوەکو سەربەخۆ دەبن، دواتر سیاسەتی چەوسانەوەیان دەرهەق دەگیرێتە بەر.

دووەم- خۆرئاواو پشتیوانی مافی نەتەوەییو خواستی رێکخستنو کۆمەڵەرۆشنبیریو نەتەوەییەکانی کوردو ئەمازیغ ناکات.[68]

سێیەم- هەڵکەوتەی جیۆپۆلەتیکیو تۆپۆگرافی کوردو ئەمازیغ جیاوازە، بۆیە لەکوردستاندا لەبەرامبەر سیاسەتی پاکتاوی رەگەزیدا خەباتی چەکداریی سەرهەڵدەداتو شۆڕش دەکرێت، بەڵام ئەمازیغەکان ناتوانن شۆڕشی چەکداری بکەنو زیاتر خەباتی مەدەنی دەگرنە بەر.

چوارەم- کورد لەرووی نەتەوەییەوە جینۆساید دەکرێنو لەئەنفالەکاندا بەناوی ئایینەوە 182 هەزاریان لێ قڕکران. ئەمازیغەکان بەردەوام لەرووی نەتەوەییو زمانەوانیو ئایینەوە جینۆساید کراون، چونکە نە ئەمازیغو نەمەزهەبی ئەبازی ئەوان لەهیچ دەستورو یاسایەکی وڵاتانی عەرەبیدا رێی نەدەبوویەوە.

پێنجەم- لەجینۆسایدی کوردا وڵاتانی داگیرکەری کوردستان هەماهەنگ بوون، بۆنمونە پەیمانە چوار قۆڵیەکانی ئەنکەرەو بەغداو دیمەشقو تارانو رێکەوتنی بەغداد1955، رێکەوتنی سەعد ئاباد 1937. لەجینۆسایدی ئەمازیغیشدا وڵاتانی عەرەبی دەست لەناو دەست بوون، بۆنموونە لیبیاو سعودیەو قەتەرو جەزائیر.

شەشەم- بۆ جینۆسایدی ئەمازیغو کورد بەردەوام وڵاتانی عەرەبی ئیسرائیلیان کرد بووە فاکتەرێك بۆ ئەوەی کورد بەئیسرائیلی دووەمو ئەمازیغ بەدەستکەلای ئیسرائیل بزانن، ئەمەش جگە لەپاساوێك هیچی دیکە نەبوو تاوەکو پلانی جینۆساید راپەڕێنن. چونکە خواستی مافی

سەرەتایی هەردوولا پەیوەندی بەوەوە نەبوو، کە ئەمانە پرۆژەی ئیسرائیل بن.[69]

حەوتەم- لەجینۆسایدی هەردوو نەتەوەدا کۆمەڵی نێونەتەوەیی هەڵوێستی جدی نەگرتووەتە بەر، دۆسیەی جینۆسایدی کوردو ئەمازیغ وەکو جینۆسایدی هۆڵەکۆستو یوگسلافیاو ئەرمەن نەبووەتە پرسێکی جدیو فەرمی. جولانەوەی رزگاریخوازی هەردوو لا کەمتەرخەمو لاواز بوون لەگەیاندنی ئەو دەنگەداو کۆمەڵی نێونەتەوەییش بەهەند وەریان نەگرتووە.

هەشتەم- زانایانی ئیسلامی لەهەمبەر پرسی جینۆسایدی ئەم نەتەوانە نەك هەر کەمتەرخەم بوون، بەڵکو بەشێك لەفەتواکان بۆ قڕکردنی ئەم نەتەوانە لەلایەن زانایانی ئاینییەوە دراون.

نۆیەم- پەیوەندی ئەمازیغو کورد تەنێ پەیوەندیەکی عاتفیو لاوەکیو دوراو دوور بووە نەتوانراوە سود لەئەزموونی یەکتری ببینن‌و هەماهەنگی دروستبکەن‌و پێکەوە دەنگێکی بەهێزترو بەرزتر بدەن بەرووی کۆمەڵی نێونەتەوەییدا.

دەیەم- نەتەوەی کوردو ئەمازیغ لەخەباتی رزگاریخوازیاندا نەیانتوانیوە خاوەنی گوتارێکی یەکگرتوو بن، دیاردەی پەرتەوازەیی‌و پەستانی جیاوازییە ئایدیۆلۆژیەکان لەسەریان لەتمەی گەورەی سرەواندووەتە خەباتی رزگاریخوازییان.

ئەنجام

لەم توێژینەوەیەدا گەلێ ئەنجام دەخوێنرێتەوە لەوانە:

1. نەتەوەی کوردو بەربەر لەو نەتەوانەن، کەخوای گەورە دروستی کردوون‌و مافی ژیانی پێبەخشیون‌و خاوەنی زمان‌و شارستانیەت‌و داب‌و نەریت‌و خاك‌و زەوی خۆیانن.
2. هەموو فۆرمەکانی جینۆساید لەسەدەی بیستەمدا دەرهەق بەنەتەوەی کوردو ئەمازیق ئەزموون کراوە.
3. هیچ کات کۆمەڵی نێونەتەوەیی‌و رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ لەحاست جینۆسایدی ئەم دوو نەتەوەیەدا دەنگیان هەڵنەبڕیوەو هەڵوێستیان نەبووە.
4. گەلی ئەمازیغیش وەکو گەلی کورد نەیانتوانیوە بەشێوەیەکی یەکگرتوو چوارچێوەیەکی پەیوەست بەخەباتی رزگاریخوازی دابڕێژن‌و تێکەڵ بەئایدیاو ئایدیۆلۆژیای بەتەسك بوونەتەوە.
5. هەردوو نەتەوە کوشتەی سیاسەتی تۆمەتبارکردنن بەئیسرائیل‌و ئیسرائیلیش لەئاستی پێویستدا کەمترین بەدەمەوەچوونی بۆ ئەو نەتەوانە نەبووە.
6. ئەو رژێمانەی جینۆسایدی ئەم نەتەوانە دەکەن، بەعەقڵێکی ستەمکارو سیکیۆلاریزمێکی توندرە ئاراستە دەکرێنن بەڵام بەردەوام ئامرازی ئاینی

بەکاردەهێنن بۆ سەرکوتی جولاّنەوەکانو پاکتاوکردنیان.

پەراوێزەکان

1. James Hughes; Genocide and ethnic conflict, http://eprints.lse.ac.uk/26063/1/Genocide_and_ethnic_conflict_(LSERO_version).doc.pdf.

2. Iryna Marchuk; Current Development of theConcept of Genocide, Master´s Programme in International Human Rights Law,2007,p15.

3. رافائیل لیمکین، خاوەنو دانەری دەستەواژەی جینۆساید، لەساڵی 1900 لەخانەوادەیەکی "پۆلۆنی –یەهودی" لەدایك بوە. رافائیل، دوای ئەوەی خانەوادەکەی لەلایەن نازییەکانەوە روو بەرووی کوشتنو لەناوبردن دەبێتەوەو پێش ئەوەش لەتەمەنی شانزە ساڵیدا، کە سەرەتای پێگەیشتنی بوەو کەمو زۆر ئاگاداری کۆمەلکوژی "جینۆساید"ی ئەرمەنەکان بوە لەسەردەستی عوسمانیەکان، ئەو باوەڕەی لادرووست بوە کە پێویستە یاسایەك هەبێ بۆ پاراستنی تەواوی کۆرو کۆمەلەمرۆڤەکان. هەروەك زۆر سەرچاوەی تریش هەیە، مکوڕن لەسەر ئەوەی بەشێکی بیرکردنەوەکانی "رافائیل" لەژێر کاریگەری لەدەستدانی ئەندامانی خێزانەکەی، لەم بارەوە "دەستەواژەی جینۆساید" بەهێزتر بوە، تا گەشتوەتە ئەو ئاستەی "جینۆساید" بەرامبەر ئەو جۆرە تاوانە دابنێ، کەلەسەرەوە رووکنەکانیمان باسکرد. Iryna Marchuk; op,p10.

4. https://encyclopedia.ushmm.org/content/ar/article/what-is-genocide.

5. Iryna Marchuk;op,cit,p15.

6. ؛ Ibid, p16.

7. Lawrence J. Leblanc: The United States and the Genocide Convention, Duke University Press, London, 1991. p11.

8. د.أبو الخير أحمد عطية: المحكمة الجنائية الدولية الدائمة، دار النهضة العربية، القاهرة، 1999.

9. فراراجی جویلة: مبدأ حق الشعوب في تقرير مصيرها بين النظرية والتطبيق/ www.bejaiadroit.net/.../3-droit-penal-international

10. https://www.researchgate.net/publication/264154954_The_Rwandan_Genocide_A_Case_Study?fbclid=IwAR2frejjVgTo55QXRtCXX56ZvbU2PGnMsA8FTry3n3fAtHmBo1vzQhMOYSs.

11. الدكتور حسام علي الشيخة: جرائم الحرب في البوسنة والهرسك، دار الجامعة الجديدة، الإسكندرية، 2004.

12. Leo Kuper: International Action against Genocide, Minority Rights Group, 1984.

13. VAHRAM AYYVAZYAN; Genocide: Intent, Motivation and Types, file:///C:/Users/parwa%20pc/Downloads/Ayvazyan_ST_2012.pdf.

14. Maya Abdullah : THE RIGHT TO SELF-DETERMINATION IN INTERNATIONAL LAW, University of Göteborg,006,p42.

15. کەمال بورکای:کوردو کوردستان،و:عەلی فەتحی،چ1، چاپخانەی منارە، هەولێر، 2008، ل(539-540).

16. احمد نوری زادە: تاریخو فرهنگ ارمنستان،نشر چشمە، تهران، 1376،ص75.

17. هـ،س،ص89.

18. مامەند رۆژە: ئەرمەنۆساید، چاپخانەی تیشك، سلێمانی،2008،ل107.

19. د.عبدالرحمان قاسملوو: کوردستانو کورد، و: عبداللە حسن زادە،چاپخانەی رۆژهەلات، سلێمانی،2006، ل74.

20. کۆمەڵەو رێکخراوە کوردییەکان لەبەڵگەنامەکانی هەردوو وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیاو فەرەنسادا (1981 ـ 1933) ، و. نەجاتی عەبدولا، بنکەی ژین، سلێمانی، 2007، ل15.

21. رابرت السن : مساله کرد وروابگ ایران وترکیه، ت. ابراهیم یونسی، چ1، انتشارات پائییز، تهران، 1380، ل 45 .

22. http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/03/turkey-iraq-syria-kurdsmassoud -barzani-interview.html.

23. د. عربي عقون: الامازيغ عبر تاريخ، ص4/ http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=172205&r=0

24. van Heelsum, Anja:Moroccan Berbers in Europe, the US and Africa and the Concept of Diaspora.

25. الحركة الأمازيغية: النشأة والمسار (لمحة موجز) http://www.amazighworld.org/arabic/history/index_show.php?id=1356

26. كوسلا ابشن: الامازيغية والنضال الامازيغي التحرري http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=329204&r=0

27. Ali Oubarka; The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States - Bruce Maddy-Weitzman,2011, p88.

28. Ali Oubarka; op,cit,p101

29. Ali Oubarka,p 111.

30. گۆرانیبێژو مۆسیقارو شاعیری قبائلی جەزائیری بوو، لەنێزیك شاری تیزی وزو تیرۆرکرا لەساڵی 1998. کۆمەڵی ئیسلامی جەزائیری بەرپرسیاریەتی لەتیرۆرکردنی راگەیاند، کە بەپشتیوانی دەزگای هەواڵگری جەزائری ئەوکارەیان کرد. MATOUB LOUNES – A lifetime dancing with death; http://www.andymorganwrites.com/matoub-lounes-a-life-that-danced-with-death

31. Sarah R. Fischer; Amazigh Legitimacy through Language in Morocco, H UMAN R IGHTS & H UMAN W ELFARE.2001.

32. د.الحسن العسال: النزعة القومية الأمازيغية/ http://howiyapress.com/3431-2

33. Sarah R. Fischer; Amazigh Legitimacy through Language in Morocco, H UMAN R IGHTS & H UMAN W ELFARE.2001.

34. Samir Ben-Layashi; Secularism in the Moroccan Amazigh Discourse, The Journal of North African Studies Volume 12, 2007 – p48.

35. مبارك بلقاسم: ما هو تعداد الشعوب الأمازيغية؟ https://www.hespress.com/writers/379510.html

36. Ursula Lindsey: The Berber Language: Officially Recognized, Unofficially Marginalized?27 july 2015L https://www.al-fanarmedia.org/2015/07/the-berber-language-officially-recognized-unofficially-marginalized/

37. Abd el Krim and the Republic of the Rif- https://www.roughguides.com/destinations/africa/morocco/mediterranean-coast-rif/chefchaouen-al-hoceima/abd-el-krim-republic-rif/

38. Joan E. Gross David A. McMurray; Berber Origins and the Politics of Ethnicity in Colonial North African Discoursel https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/pol.1993.16.2.39.

39. عبد السلام رزاق: الأمازيغ بالمغرب.. معطيات وتحديات https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c74a00b2-dbbb-4290-b546-bc853aea9805

40. Bruce maddy-weitzman: the limits and potentials of Israel- Maghreb relations,ipris Maghreb review, august 2010, p15.

41. https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/pol.1993.16.2.39.

42. Bruce Maddy-Weitzman; A turning point? The Arab Spring and the Amazigh movement, 27 Apr 2015, Published online,p214.

43. Bruce Maddy-Weitzmanop,cit,p344.

44. تورکیا 66 کەمایەتیو نەتەوەی جیاوازی تێدایە، کە نەتەوەی تورکو کورد زۆرینەی نەتەوەیی پێکدەهێنن.(یوسف أبراهیم ألجهماني: ألعلويون في تركيا، گ1، دارحوران، دمشق،1999،ل81-82).

45. کەندال نەزانو ئەوانیتر: گەلێکی پەژموردەو نیشتیمانی پەرت (کوردو کوردستان)، و: گۆمەیی، چ1، سوید، 1998،ل150.

46. گوێنتەر دێشنەر: کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێکراو، و:حەمەکەریم عارف، چ1، دەزگەی ئاراس، هەولێر،2004، ل117 .

47. عەزیز شەمزینی: جولانەوەی رزگاریی نیشتیمانی کوردستان، و.(فەرید ئەسەسەرد)، چ3، سلێمانی، 1998، ل219 .

48. دیڤید ماکداول: مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو،چ1، چاپخانەی روون، سلیمانی، 2003، ل811 - 812 .

49. فاتح رەسوڵ: بنچینەی مێژووی بیرۆکەی چەپ لەکوردستان، چ2، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ، 2005، ل82 .

50. Omer Tspinar: Turkish Nationalism and Political Islam in Turkey, Routledge, Newyork and, London, 2005, P.167.

51. جۆناتان ـ سی راندل : کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەیەك، و: خەسرەو شالی، چ1، چاپخانەی بەرهەم، سلێمانی، 2003، 2003،ل396 .

52. محمد رەسوڵ هاوار: کوردو باکوری کوردستان لەسەرەتای مێژووەوە هەتا شەری دووەمی جیهانی،چ2، سلێمانی، 2007،ب3، ل 372 .

53. عەزیز شەمزینی : س،پ، ل 243 ـ 244 .

54. حامد محمود عیسی: القچیە الکردیە فی ترکیا، گ1، مکتبە مدبولی، قاهرە، 2001، ل 248.

55. Dr. Şivan : kürt Millet Hareketleri Ve lrakta Kürdistan Ihtilali ,APEC, Stockholm, 1997,S.90.

56. وەرگیراوە لە:جەمال نەبەز: کوردستانو شۆرشەکەی، وەرگێرانی لەئەڵمانیەوە کوردۆ، چ3، چاپخانەی منارە، هەولێر،2007، ل(77- 87).

57. دریە عونی: عرب واکراد، حصام أم وئام، گ1 دار الهلال، القاهرە، 1993، ل 133.

58. Kristiina Koivunen: op , cit, P.155.

59. لازاریف وێخرون: تاریخ کردستان، ت(عبدی حاجی)، مۆسسه اراس للگباعه والنشر، اربیل ، 2005، ل 69 .

60. فیغان دوست: زیندانین ترکیا، گ(مەتین)، ژمارە 98، ل39.

61. کریس کۆچێرا : بزووتنەوەی نەتەوە ی کورد ، ب2،ل156-157.

62. ئیسماعیل بێشکچی: کوردو کوردستان لەنامەکەی ئیسماعیل بێشکچی بۆ یونسکۆ، ل 120.

63. سامی عبدالرحمن: البدیل الپوری فی الحرکه التحریه الکردیه، ل120.

64. نفس المصدر.

65. حامد محمود عیسی: القچه الکوردیه فی ترکیا، ل 278.

66. دیڤید ماکداولێ: مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، ب2، ل849 .

67. جوان فداء الدين حمو: دراسة مقارنة بين الشعبان العريقان (الكُرد والامازيغ) http://www.amazighworld.org/arabic/history/index_show.php?id=4421

68. مُحَمَّد زاهد: الأمازيغء الأكراد . قصة حضارتين/ http://www.tawalt.com/?p=23042

69. Hassan Mneimneh: Arabs, Kurds, and Amazigh: The Quest for Nationalist Fulfillment, Old and New/https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/arabs-kurds-and-amazigh-the-quest-for-nationalist-fulfillment-old-and-new.

سەرچاوەکان

یەکەم- بەزمانی ئینگلیزیی

1. James Hughes; Genocide and ethnic conflict, http://eprints.lse.ac.uk/26063/1/Genocide_and_ethnic_conflict_(LSERO_version).doc.pdf.

2. Iryna Marchuk; Current Development of theConcept of Genocide, Master´s Programme in International Human Rights Law,2007,p15.

3. Lawrence J. Leblanc: The United States and the Genocide Convention, Duke University Press, London, 1991. 11.

4. Leo Kuper: International Action against Genocide, Minority Rights Group, 1984.

5. VAHRAM AYVAZYAN; Genocide: Intent, Motivation andTypes,file:///C:/Users/parwa%20pc/Downloads/Ayvazyan_ST_2012.pdf.

6. Maya Abdullah : THE RIGHT TO SELF-DETERMINATION IN INTERNATIONAL LAW, University of Göteborg,006,p42.

7. http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/03/turkey-iraq-syria-kurdsmassoud-barzani-interview.html.

8. Ali Oubarka; The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States - Bruce Maddy-Weitzman,2011, p88.

9. MATOUB LOUNES – A lifetime dancing with death; http://www.andymorganwrites.com/matoub-lounes-a-life-that-danced-with-death/

10. Sarah R. Fischer; Amazigh Legitimacy through Language in Morocco, H UMAN R IGHTS & H UMAN W ELFARE.2001.

11. Samir Ben-Layashi; Secularism in the Moroccan Amazigh Discourse, The Journal of North African Studies Volume 12, 2007 – p48.

12. https://www.hespress.com/writers/379510.htmlhttps://

13. www.al-fanarmedia.org/2015/07/the-berber-language-officially-recognized-unofficially-marginalized.

14. Ursula Lindsey: The Berber Language: Officially Recognized, Unofficially Marginalized?27 july 2015L.

15. Abd el Krim and the Republic of the Rif-https://www.roughguides.com/destinations/africa/morocco/mediterranean-coast-rif/chefchaouen-al-hoceima/abd-el-krim-republic-rif.

16. Joan E. Gross David A. McMurray; Berber Origins and the Politics of Ethnicity in Colonial North African Discoursel.

17. https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/pol.1993.16.2.39.

18. https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c74a00b2-dbbb-4290-b546-bc853aea9805.

19. https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/pol.1993.16.2.39.

20. Bruce maddy-weitzman: the limits and potentials of Israel- Maghreb relations,ipris Maghreb review, august 2010, p15.

21. Omer Tspinar: Turkish Nationalism and Political Islam in Turkey, Routledge, Newyork and, London, 2005, P.167.

22. Dr. Şivan : kürt Millet Hareketleri Ve lrakta Kürdistan Ihtilali ,APEC, Stockholm, 1997,S.90.

23. http://www.amazighworld.org/arabic/history/index_show.php?id=4421.
24. Hassan Mneimneh: Arabs, Kurds, and Amazigh: The Quest for Nationalist Fulfillment, Old and New/
25. https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/arabs-kurds-and-amazigh-the-quest-for-nationalist-fulfillment-old-and-new.
26. https://www.researchgate.net/publication/264154954_The_Rwandan_Genocide_A_Case_Study?fbclid=IwAR2frejjVgTo55QXRtCXX56ZvbU2PGnMsA8FTry3n3fAtHmBo1vzQhMOYSs.
27. van Heelsum, Anja:Moroccan Berbers in Europe, the US and Africa and the Concept of Diaspora.

دووەم- بەزمانی کوردی

1. کەمال بورکای: کوردو کوردستان،و:عەلی فەتحی،چ1،چاپخانەی منارە،هەولێر،2008.
2. مامەند رۆژە: ئەرمەنۆساید، چاپخانەی تیشك، سلێمانی،2008.
3. د. عبدالرحمان قاسملو: کوردستانو کورد، و: عبدالله حسن زادە،چاپخانەی رۆژهەلات، سلێمانی،2006.
4. کۆمەڵەو رێکخراوە کوردییەکان لەبەڵگەنامەکانی هەردوو وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیاو فەرەنسادا (1981 - 1933) ، و. نەجاتی عەبدولا، بنکەی ژین، سلێمانی، 2007.
5. کەندال نەزانو ئەوانیتر: گەلێکی پەژموردەو نیشتیمانی پەرت (کوردو کوردستان)، و: گۆمەیی، چ1، سوید، 1998.
6. گوێنتەر دێشنەر: کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێکراو، و:حەمەکەریم عارف، چ1، دەزگەی ئاراس، هەولێر،2004.
7. عەزیز شەمزینی: جولانەوەی رزگاریی نیشتیمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ3، سلێمانی، 1998.
8. دیڤید ماکداوڵ: مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چ1، چاپخانەی روون، سلیمانی، 2003.
9. فاتح ڕەسوڵ: بنچینەی مێژووی بیرۆکەی چەپ لەکوردستان، چ2، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، 2005.
10. جۆناتان ـ سی ڕاندل : کوردستان یان کلۆڵی نەتەوەیەك، و: خەسرەو شالّی، چ1، چاپخانەی بەرهەم، سلێمانی، 2003، 2003.
11. محمد ڕەسوڵ هاوار: کوردو باکوری کوردستان لەسەرەتای مێژووەوە هەتا شەری دووەمی جیهانی،چ2، سلێمانی، 2007،ب3.
12. جەمال نەبەز: کوردستانو شۆڕشەکەی، وەرگێرانی لەئەڵمانیەوە کوردۆ،چ3،چاپخانەی منارە، هەولێر،2007.
13. فیغان دوست: زیندانین ترکیا، گ (مەتین) ، ژمارە 98 ، ل39.
14. کریس کۆچێرا : بزووتنەوەی نەتەوەی کورد ، ب2،ل156-157.
15. ئیسماعیل بێشکچی: کوردو کوردستان لەنامەکەی ئیسماعیل بێشکچی بۆ یونسکۆ، ل 120.
16. دیڤید ماکداوڵ : مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێرانی ئەبوبەکر خۆشناوس ،ب2.

سێیەم- بەزمانی عەرەبی

1- حامد محمود عيسى: القضية الكردية في تركيا، ط1، مكتبة مدبولي، قاهرة، 2001.
2- لازاريف وآخرون : تاريخ كردستان، ت(عبدي حاجي)، مؤسسة اراس للطباعة والنشر، اربيل ، 2005.
3- درية عوني : عرب وأكراد، حصام أم وئام، ط1 دار الهلال، القاهرة، 1993.
4- د.أبو الخير أحمد عطية: المحكمة الجنائية الدولية الدائمة، دار النهضة العربية، القاهرة، 1999.
5- د.حسام علي الشيخة: جرائم الحرب في البوسنة والهرسك، دار الجامعة الجديدة، الإسكندرية، 2004.
6- يوسف أبراهيم الجهماني: العلويون فى تركيا، ط1، دار حوران، دمشق،1999،ل(82،81).
7- جوان فداء الدين حمو: دراسة مقارنة بين الشعبان العريقان (الكُرد والامازيغ).
8- فراراجي جويلة: مبدأ حق الشعوب في تقرير مصيرها بين النظرية والتطبيق/
www.bejaiadroit.net/.../3-droit-penal-international.
9- د. عربى عقون: الامازيع عبر تاريخ، ل4/
http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=172205&r=0.
10- الحركة الأمازيغية: النشأة والمسار (لمحة موجزة)
http://www.amazighworld.org/arabic/history/index_show.php?id=1356.

11- كوسلا ابشن: الامازيغية والنضال الامازيغي التحرري
http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=329204&r=0.
12- ذ. الحسن العسال: النزعة القومية الأمازيغية/
http://howiyapress.com/3431-2/.
13- مبارك بلقاسم: ما هو تعداد الشعوب الأمازيغية؟ /
https://www.hespress.com/writers/379510.html.
14- عبد السلام رزاق: الأمازيغ بالمغرب.. معطيات وتحديدات.
https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/c74a00b2-dbbb-4290-b546-bc853aea9805.
15- مُحَّد زاهد: الأمازيغ الأكراد . قصة حضارتين/
http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=84593&r=0.

چوارەم بەزمانى فارسى

1. احمد نورى زاده: تاريخو فرهنگ ارمنستان، نشر چشمه، تهران، 1376.
2. رابرت السن: مسالەكرد وروابگ ايران وتركيه، ت. ابراهيم يونسى، چ1، انتشارات پائييز، تهران، 1380.

الابادة الجماعية للكرد والامازيغ في قرن العشرين

"دراسة مقارنة"

الخلاصة

قوميتا الكرد والامازيغ هما قوميتان واجها انواع الاضطهاد وابشع اشكال الابادة الجماعية في قرن العشرين، وهما من اقوام القديمة الذين عاشوا علي مدي السنين علي اراضيهم لكن بسبب عدم وجود كيان قانوني وسيادة دولية تعرضا للتهميش والترحيل والتهجير والتعريب علي يد السلطات والحكومات العربية في العراقء بعض الدول القارة الافريقية. كافح كل من الكرد والامازيغ عبر الحركة التحررية القومية لهما لتصدي الظلم والاضطهاد في مراحل تاريخية وتبعا انواع الكفاح والمقاومة والصمود وحاولا ان يحقق حقوقهم القومية المشروعة لكن واجها الابادة الجماعية.

خصصنا البحث لدراسة الابادة الجماعية للكرد والامازيغ ووزعنا علي اربعة مباحث، المبح الاول بعنوان (مفهوم واطار الابادة الجماعية في القرن العشرين)، ومبحث الثاني لدراسة (الحركة التحررية للكرد والامازيغ في القرن العشرين) وذكرنا في المبحث الثالث (العوامل واشكال الابادة الجماعية ضد الكرد والامازيغ)،ء في اخر المبحث عرضنا مقارنة بين الابادة الجماعية للكرد والامازيغ والنقاط المشتركة بينهما. استخدمنا في البحث المنهج البحث التاريخي والمنهج المقارن لتحليل والاحداث التاريخية وتفسير مفهوم الابادة الجماعية والتعريف القانوني لها. واستخدمنا عدة مصادر علمية باللغات الانكليزية والعربيةة والكوردية والفارسية المتعلقة بالقضايا الاضطهاد والابادة الجماعية عموما والابادة الجماعية للكرد والامازيغ خاصة. وفي اخر البحث عرضنا نتائج البحث في عدة نفاط.

گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا:22، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتی وكومەلناسی)، بپ 155-185، 2019
(ژمارەكا تايبەت)، سەنتەرێ ڤەكولينێن جينوسايدی، زانكويا دهوك

(THE KURDISH AND AMAZIGH GENOCIDE IN THE 20TH CENTURY)

SALAM ABDUL KAREEM ABDULLA and MAJID KHALIL FATAH
Dean of the Humanities Educations Faculty, University of Suleimaniya
Kurdistan Region – Iraq
Dept. of History, Faculty of Humanities Educations, University of Suleimaniya, Kurdistan Region – Iraq

ABSTRACT

The Kurdish and Amazigh are two nations that faced with various repression and genocide during twenty century. They are origin nation that lived on their lands for long times . they had not any oportunity to get independent and state. that is why, they faced with marginalization, deportation, displacement and Arabization by Arab authorities and governments in Iraq and some African countries. Both the Kurds and the Amazighs defended and fought through the national liberation movement to confront oppression and oppression in historical stages and according to the types of struggle, resistance and steadfastness, and tried to achieve their legitimate national rights. their enemies used the violence methods and genocide against both of them. this research under the title (comparsion of kurdish and amazigh ginocide in the 20th Century). it is divided in to 4 sections. the first section is "The Concept and Framework of Genocide in the 20th Century". the second section is under title" the Liberal Movement of kurdish and Amazigh nation in the 20th ". third section is dedicated to factors and forms of genocide against the Kurds and Amazighs. in the last section we try to illustrate a comparison between the genocide of the Kurds and the Amazigh and the points common between them.

In this research, we have used the historical research methodology and the comparative approach to analysis and historical events and the interpretation of the concept of genocide and its legal definition.we have also used many scientific sources in English, Arabic, Kurdish and Persian that related with genocide of Kurds and Amazighs in particular. In the final search, we presented results.

KEY WORDS: Kurds, Berbers, Arab, Genocide, 2Oth Century